M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 1578-79

Title: [illegible]

M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 1578

Title: Naisadhacharita Tika

1378

InComplete

Naisadh Charit Tika	Title
Shesh Narayan	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
1378	Remarks

नैषधटी॰शेषी
॥२

एद०॥ ॐ नमो विघ्नहर्त्रे श्रीदेवेभ्यः॥ मायं गोपवधूविलोकनपरो नायं तमःश्रेयसां गायं तं मृदुवेणुना निगदितं स्थायं प्रसादाय
नः॥ ध्येयं योगिजनस्य योपनिषदां मेयं विधेयं श्रियो मायं माधवमिन्दनीलशकलच्छायं श्रयामो वयम्॥१॥ यजमानस्य पिता यस्य शिषो
द्यतायेस्फुरन्मूर्ते। भूयो भूयो नमस्यामो यामो मानवहृगाधिपं वंदे॥२॥ कामारिजितकामे॥ रतिकामे ऽखिलस्य लोकस्य॥ श्रीब्रह्म
मे कामरामायवरां गिरं देहि॥३॥ यः श्रीहर्षस्य प्रसृता खिलस्य राजालेषु खेलावलो। यश्चात्मधर्मेण रतकर्तिलब्धमधिक्य मेधावल
मोऽन्तः पासुगसिंधुतारणविधौ यः कर्णधारः परः केषामेष मनो विनोदयति न श्रीहर्षनामा कविः॥४॥ वेदेयश्च त्रयाननः फणपतिर्यः पा
णिनीयेतथा तंत्रेयश्च कुमारिलः कणभुक् शास्त्रे कणादश्च यः॥ व्यासश्चोपनिषत्सु याज्ञिजगति न्याये च यो गौतमः॥ केषामेष न व
र्णनीयमहिमा श्रीशेषनारायणः॥५॥ यः शिष्यानशिशोषदातमस्तीन्नामृतमदाज्जन्तुर घोषयश्चात्मवक्त्रमारिलकिलतथावदास्य
ल्लम्पानपियः किं वा च कणाद दन्त्र भुवनेयश्चावचावस्यतस्मोयकेननन्द्यते ऽतिमतिमान् श्रीशेषनारायणः॥६॥ सकलपदार्थवि
चारणमत्र लब्धतः प्रकाशं यत् सद्ध्यामि महो नन्दनारायणनामकं किमपि॥७॥ नारायणगुरुचरणप्रसादसंप्राप्तवाचिला
सेन। क्रियते नैषधटीका सुधिया शेषेण रामचंद्रेण॥८॥ अविचारितरमणीयं टीकांतरमस्तु नैषधस्य परं सहृदयगमात्र विस्पति
गुणगृह्याणामियं टीका॥९॥ ग्रंथारंभे निर्विघ्नेन ग्रंथपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारपरंपराप्राप्तमभिमतदेवतानमस्काराशीर्वचनवि
वस्तुनिर्देशादि मंगलमाचरणीयं। तत्र विशिष्टवस्तुनिर्देशलक्षणं मंगलाचरणं ग्रंथकृदाचरति॥ निपीयेत्यादिना श्लोकेन॥
नमस्कारादिना हि निर्विघ्नेन ग्रंथपरिसमाप्त्यादि क्रियते। तत्सर्वमपि श्लोकेन नललक्षणविशिष्टवस्तुनिर्देशादपि भवतीति
तात्पर्यम्। अहो॥ अनलस्य जन्मांशावतारत्वादिति। वस्तुनलस्य रतस्य स्वाङ्गनिषक्तानां स्मरणमपि कलानिलाषस्मरणकारणं
किं पुनः कीर्तनमित्यर्थः॥ अथवा अनलोमस्यांशाशिरित्यनेन नलस्य सूर्यवंशत्वमपि सूचितं तेन वेष्टदेवताकीर्तनमपि कृतमेवं एतेन
नस्य एव तेजस्वितामपीति ध्वन्यते। यस्य महीपालनशीलस्य प्रबंधिनी कथाश्चरितगोष्ठीः प्रबंधन्नृपवा सादरमाकर्ण्य सुधियो या
गादिषु जपया स्माधस्मृतरां पेयं पीयूषमपि तथा नाद्रियंते। यथा ऽस्माथा स्वाधस्मृतन्नूपायां नलकथाया मादियंतेन तथाऽसु

धायामिति व्यतिरेकः॥ कथामिति सुधुकः पाठः॥ नलकथाश्रवणात्पूर्वं सुधायां यथादरस्तस्य तथा नानन्तरमिति वा॥ अपि रैः शिरो
दिमधुरद्रव्यांतरपरित्यागेन सुधायाः सर्वदिरुणायत्वमित्यपि शब्दार्थः॥ अनेन कथायाः सरसत्वं व्यज्यते॥ तेन वसंतादेपरित्यागेन नलेनेमानु
रागस्यापि शितास्तूयते। यत्कथां सादरमाकर्ण्य सुधिया स्तथा द्रियंते यथा सुधामपि नेति कैश्चिद्व्याख्यातं। तन्निपीयेत्यनेनैव कथायामादरस्योक्त
त्वादाद्रियत इत्यस्यावैयर्थ्यापाताद्। योजित्वाज्जौरवात् वाच्यस्य बुधप्रेत इति बुधा देवाः बुधा अपि सुधां ध सोपि सुधां नाद्रियंत इति वा
र्थः। दिनाद्वितिरक्षिणो देवाय कथामाकर्ण्येरिशौजन माज्ञादकं धाम ते ऽजःपातिस्फुतिशौजनधमाश्चयो यश्चंद्रस्य मिश्रद्यविषयेत
श्चाकथा वस्तु व्रवत्तानाद्रियंते। चंद्रकला ऽपि नपिबंति देवाऽइति वा॥ क्षितिपालनशीलाः ऽन्ये पृथ्वीपालानराजा नाद्वितीयायदायाः प्रजापालन
चायोदिया दिकथाः सादरमाकर्ण्य सुधुदधाना ति सुधाऽरूप स्तुतके नवसुधापृष्ठीतासपिराजानो नाद्रियंते। यतो विज्ञाः॥ क्षितिरेवते
षां च यथा पितथा पितकथाश्रवणानंतरं तस्या अप्यादरो नास्ति हि तिके विधाय स्वक्रतेतजौरवात्रावाइ पेक्ष्यः॥ फणामंडलधारणशीरणक्षि
तिरक्षिणः शेषस्य क्षितिरक्षित्वंश्च द्वा मिवात्सर्वेशुपवयोग्यिते। शेषव्रतत्वयः क्षितिरक्षिणो नागाः॥ सुधा भुजगंजोजन मित्यमिधाना
ते ॥ निजभोजनमत्य तमपि नाद्रियंते। यतो विज्ञास्मारतम्पज्ञातारइति वा॥ अनेन कीर्तेर्लोकित्रयव्यापित्वं व्यज्यते। यस्य कथां निपाय क्षित
प ऽत्रक्ष यस्या क्षो विज्ञातका सोस्या श्रय यद्यनयस्येवंविधस्य कलेः क्षितिर्विनाशो भवति। कर्कोटकस्य विश्वसुं धद्धुमित्यादि वचन प्रामा
ण्यात्। तथा यस्य कथा निपाय बुधाः सुधामपि नाद्रियंते। तथा शब्दः प्रसुद्ध्य यथेति व्याख्येयश्चा अक्षिणोयस्य क्षितिः स्वामित्यसत्तिः॥
अनेनाक्तविद्यास्वभावः सूच्यते। एवंविधस्यापि नृपतित्वमित्याश्चर्यं च। अथ वि शायस्य तिथिः संबध्यत इति वा॥ तथा शब्दः सर्वत्र मुष्ट
यावदिति वा व्याख्येयम्। अयमेवंविधो ऽत एवश्चेतातपत्रमिवाचरितं कृतं बालोकत्रयव्यापना समर्थयशोमंडलं यस्य येन वैवंविधः श्वेतात
पत्रीकृता कीर्तिर्यस्मिन्नेवंविधराट् यस्येति व्याख्यानं कीर्तेरत्पव्यापित्वप्रतीतेरुपेक्ष्यम्॥ अस्ये वेदीप्यमानः॥ अस्मात्स्युक्तं च मनेन हास्य
तेः परमकाष्ठापन्नः शृंगारो यस्येति वा॥ शृंगारश्च मनेनोच्यते। यथा महानुकालः शृंगाररायत्र ऽपक्षिम्पा॥ एतेन पंचनलो मध्ये धीरललिते तत्रैव तत
स्यास्योद्द्यानविप्रादिषितिसूच्यते। अत्र केचिच्छक्त्यास्थानां स्वपदसर्पनीयं तस्या लंकारविरुद्धवादेत द्रुचितं शृंगाररामिशिरज्ञान इति वदि

...पादौ तस्याः षड्वर्णयिष्यति॥ अपापाप्रनादिश्रौ तस्मात् निष्कलकमतिश्चान्योग्यस्य मयस्य ज्ञापकत्वेन दृष्टिदत्वेनवाद्धि
निरक्षिणः सूर्यस्य कथं॥ निपाय बुधाः सुधामपि वेदविषये तथा नाद्रियंते। तस्य तत्रासमर्थत्वात्। अमृतमपि नाद्रियंत इति वा॥ श्वेतात
पत्रास्तत कान्तियुक्तं स्फटिकं निम्नास्तु कंवा पश्चाद्युक्तं वा मंडलं यस्य सः स्मात्। हिश्वेतछत्राकारं सूर्यमंडलं स्मोति। महस्तां राशिरि
ताने नस्सूर्यबिंबस्यैवोक्तत्वान्महस्या तेजस्या फलतीति महोफलः॥ यद्वा जगत्सु प्रचान्महत्त्वेन प्रत्ययोत्फल इति सूर्यपक्षे॥ महाविशाल उक्त
लः प्रकाश इति केचित्॥ अत्र रूपश्लेषोपमाव्यतिरेकसंसृष्टिरनुप्रासश्च॥ कांश्चित् स्यादयं शास्त्रो विस्तारे कर्दमेऽपि चेति विश्वः॥ महःसूक्ष्म
वतेजसोः॥ शृंगारः श्चिक्कहलः॥ ज्ञारत्वांडिस्तु राबुधा इति क्षीरस्वामी॥ निपायेति पीङ्ग्रूपाणे तच्च आदाकर्णनिपरत्वात्सघमं प्रयुक्त
मद्युपिनङ्ग्रष्टमृ। अक्षिण इत्यस्य कलिपरत्वे स्थितस्येत्यध्याहृतक्रियारूपापमानकर्तृकत्वात्पस्य समर्थनीया॥ क्षितिरद्रा तत्रा नाग्छ॥
ला तिनिः॥ कवेतिचिं तिष्ठन्ती स्यादिनाकर्मण्युपडः उत्तरसूत्रगतमतिङ्ग्रहणं गतिशाब्देनापि संबध्यत इति। आद्रियंत इति द्वक पदे प्व
मन्त्र॥ पिबेदितव्यं॥ बुध्यंत इति बुधाः इगुपधत्वात्कः। सुधेति सुष्टु धीयत इति कर्मणि ज्ञात्वात्पश्चौ... सुधामपीति। पक्षे विवक्षा
तत्कारकाणि भवंतीति न्यायेन शक्तिमात्रस्य स्वस्य विवक्षस्यानेककर्मणि स्वधा स्वदास्वा वाक्क चिकिं चिन्दि वक्ष्यत इति नात्र क्व
नाज्ञा॥ संकरणत्व विवक्ष्याम्यामी॥ स्मितदृष्टिरिति तत्राचारक्किवंतात् करोतीति णंपताद्युनिष्ठा॥ नलस्य लोके प्रसिद्धतरत्वेनापरो
क्षत्वोपचारादस्मादित्यत्र लिङन्नावः॥ एवं सर्वत्र ज्ञेयं। महत्ते महः ... इति पक्षे चौरादिका ... दंतवाहश्च नावः॥ कलङ्कत्व
कलितावि... पाक्षिकत्वात्पचाद्यच्च॥ अस्मिन्नग्रे ... इति यावद्वंशस्थवृत्तं॥ १॥ रसैरिति॥ अनलोसूत्रदयावस्य
वंविधोस्तु ... बाधित्वा व्याख्यानं मावधारणत्वाभ्यां स्वरविशेषाद्दानान्यइत्यक्तं भवति। यस्य कथा शृंगारादिरसैर्निरस्या...
सुधानिरस्करणशीला। सुधायाः षड्वर्णव्याख्यास्य प्रसिद्धा व्याख्याता। मधुररसेनैव वा सुधा रसैरिति विशिष्टं। यस्य कथा...
रणनूतेः सुधायाः अवधिसुनृष्टां सुधामिति यावत् नामीरयति क्षिपतीत्येवं शालेति वा॥ कविः ... पीरलोतिपावस्ता ... प्रेमणाद्वै
यद्वा यस्य कथा रसैर्देवति॥ सुधायाः अवधिः एतत्परमम् तंनाम्नीत्यर्थः॥ एतेनेंद्रादिपरित्यागेन नलस्य ... गम्यो चिताम्... रूप २

लक्षिता॥ कीदृक् कृशोअनं धावतीति सुधावान् शोऽनन्यं चारिणी बुद्धिर्यस्येति वा। अत्र शक्तियुक्तत्वमनेन द्योत्यते। पुनः कीदृक्करणमव
दासंयशा यवाशृ॥ अनेनोज्ज्ञासाहशक्तियुक्तत्वं सूच्यते। सूनानिरित्यनेनच यत्पुरशक्तियुक्तत्वं॥ गुणैः शुक्तशौर्यादिभिः संधिविग्रहादिभिर्वा
श्वर्यस्थपः॥ वर्णनानुवि मनेनद्योत्यते। यस्य कथा सूपकारविद्या माधुर्यादिभिर्ग्रसैः सुधानिरस्करणशीला तगुणे सूपकारसदृश्यं
ऽनुत्सूपो नलोस्तूज्ञानिरस्नूदिति केचिद्याचक्षते। तदवाचकत्वाद्रपेक्ष्यं शास्त्रवलं... डिकसितातपत्रे सूते तद्वदाचरितो दृदीप्यमाने
प्रतापपंक्तियुक्तो मंडलेये नयः स एवं विधः॥ आर्थयथा ...मेकाधीना वलक्षणे प्रसाम... लक्षण्या विग्रह... गतानामेव पा
दानाक्रमसंबंधस्यो चित्यात्तत्र आवलिमंडलशब्दौ आमर्थविधियुक्तौ॥ एकशब्देनान्यव्यवच्छेदः क्रियते। यद्वा सुनृतं ... योयस्य नादृशं
वतदेकसितातपत्रं चतस्त तद्वदाचरितं वा दृदीप्यमानप्रतापपंक्तियुक्तं कार्त्तिमंडलयेन यस्य वा तादृशः॥ यद्वा॥ नचोच्चिन्नादि
वर्णानां दंडः शास्त्रनं यथा ...मनवं करादानं वायत्र तथैकं सितातपत्रं यस्मिंश्चा दृशः क्रनं यथा क्षालेलो प्रतावलिवर्नीयस्मिन्नयक्षा
कालयता पावलियुक्ता॥ कीर्तिर्यस्मिन्नेवं भूतराष्ट्रं यस्येति व्याख्येयं॥ शक्तित्रयादेर्विशिष्टस्यैवासस्य प्रतिपादनास्य श्लोकस्य
तुंबकत्वाशंका कार्या। अनेन श्लोकेन तमेवार्थं श्लोपसंक्षारमाह॥ एकस्मिन्नप्रमेयेऽनेन कविना पद्यशतं विरचितमरूत्वशानो धारमिदं॥
काव्यमिति प्रथेति केचित्॥ प्रतापस्य दंडत्वरूपणात्वं कीर्त्तःपत्री चतेस्यानौचित्यं॥ कीर्त्तेर्व्यापकत्वं प्रतापस्य चात्र केवलमंतरेणानुपप
द्यमानत्वं गमयतीति स्वामिमात्रेण दंडत्वरूपणात्पपरिहरणीया॥ अत्र व्यतिरेको रूपकं उपमा वाच्या संसृष्टा॥ अवधीरिणात्ववधी
रयतेरास्यते च ताठील्पाणिनिः॥ पागांतरे तु नाम्नामिव नजलयरूणा ... पक्षे सुधा ... सुधावधीरणीतिप
क्षे... दीर्घः॥ रणी तिनित्ययोगः इति। सूनानिरिति ज्ञायायाञानिङ्॥ नलस्यातिप्रसिद्धत्वेन सन्निहितत्वेन ...
लक्षितो रक्षासरसूदित्यत्र लुट्॥ एवमेवं ज्ञानायेत्यत्रापि ज्ञेयं। सुवर्णदंडस्योदितं न करोतीति णिचि निष्ठा॥ चारक्किवंतात्॥ क्लल
दित्फ न्यय विशेषणं॥ अन्यथा कीर्त्तिमंडलशब्दस्य पूर्वनिपातापातात्। यद्वा प्रतापस्य कीर्तिपतिरुत्तमादस्त्र... नवात्पूर्वनिपातः॥ २॥

नैषधशोभी
॥२

॥ कविः स्वमोहत्वं परिहरन्कथाया माहात्म्यं वर्णयन्नायकस्य काव्यविषयत्वौचित्यं दर्शयति ॥ पवित्रमिति ॥ अत्रेति स्रंबंधाद्येतिल
स्य तां यकथायत्वेबंधिनीकथा ऽत्र कलौ युगे अयमिमां णोत्तु वनंन्नामस्यनैनिंदांषिकरोति । अमत्तेषां महा पदिशृंगारादिनीरसेभ्यो
लनयेवोज्ज्वलीकरणेनेव कथं न पवित्रयिष्यति ऽपि तु पवित्रीकरिष्यत्येव । नगदपेक्षया स्ववाचः पवित्रीकरणं तेनां दर्शयति । स्ववाचोवि
नीमेवेतिकथैकधवणमेवेत्यर्थः । वैनं हन्तुं दैहयमङ्गं नं चक्राकं तलेयं त्वरते नलं वाराभवयोवे स्मरति प्रयाणे पार्थसिद्धिः उत्तरागम
श्चइत्यादिना स्मरणस्येव । कर्कोटकस्य नागस्य । दमयंत्या नलस्य वा ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनं प्राहिना कीर्तनस्या
पि सकलदोषनिवारकस्य श्लोकवादित्यर्थः । महाकवसदोषा तावन्नवतिं य द्यपि सदोषा जवेत्तथापि पवित्रीकरोति । यास्तु तापवि
त्रयति । आस्मरणाद्वंकीर्तिताकथंनेतिभावः । वस्तुमात्र पवित्रीकरणेवप्रहत्नाया । वागपि पवित्रीकर्तव्या । यस्य त्ववर्णं नवति । त
त्य दोषमपि तेन निर्मलीक्रियते । अन्यदपि मलिनमुज्ज्वलकालनेन निर्मलीक्रियते । अपि शब्दो भिन्नक्रममित्यस्यानंतरं द्रष्टव्या । यथा
श्रुतेप्रयोजनाभावा गौरवाभावाच्च । आविलामपि तत्त्वतश्चाविलान्नवत्येव । यद्वाथाविलान्नवेत्तथापि नियद्यमिकल्पजर्वपरिह
रस्यस्पष्टत्वा दर्थयिथाश्रुत एव वायोऽर्थः । यद्वा पवित्रीकरणे आविलत्वमेकं प्रयोजकं । अपि च स्वविनीमेवापि स्पष्टैव तां । अन्यथावहे दन
यत्स्वमे विघ्नं तदप्यनुपपत्त्या या जनक मित्यर्थः । तत्कथा इत्यपि पाठः । मत्रुम्याधीयात् । इत्वस्मिन्नपि वा पाठे या वा सा कथा वायकथा ॥
त्रकृतवान्नलस्यैवेवा । उत्सेढार्थ पि निरनुनासस्य । पवित्रमित्यत्र सुवर्जयतायामिति कर्तरि रात्रः । प्रकृते तु पवित्रमित्यपचारात्स
दोषत्वकारणे श्रेयोलक्षणस्य फलस्य कर्तृगामित्वविवक्षया कथा स्मरणादिकं च कर्तृ स्वश्रेयो लक्षणफलं लोकेन स्मदाकथा स्मर
णादिकरणात्स्मदाक्ष यमाणत्वादिरूपा कथाया अविद्वे दोना कथागतं फलमिति विवक्षया । आत्मनुतइतितङ् समर्थनीयः ॥ एव
मेवं जानायेनत्रापिलेयश । कालनेतिकाले श्रुत्कराद्विषसर्वे तियुच । कालनायचेत्तावन्नित्यसमासो वित्तकलोपश्चेति समास
वित्तकलोपो । एवमेवंजानायेनत्रापिलेयश ॥२ नलस्यगुणानुतत्वमेवत्पनक्ति ॥ अधीतीति ॥ अयं स्वयं चतुर्दशसु विद्या ॥ ३

स्वरूपयद्गुणात्वज्ञानानुष्ठानाध्यापनलक्षणैरुपाधिभिर्विशेषणैः प्रकारैश्च तस्योः दशाः कर्वद्धचतुर्दशत्वं कृतः कृतवानित्यतान
स्वत एव चतुर्दशत्वं सं नवत्युपाधिभिश्चतुर्दशप्रणयनेन तत्करणमनुचितमित्यर्थः । पिष्ठपेषणतुल्यत्वादप्यनुचितो । स्वयं चतुर्दशसु
विद्यासु प्रत्येकमेतत्प्रकारैः षट्पंचाशाताता त्रिशतमिमितिवतुर्दशत्वाक्षेपोपि । अधीत्यादिप्रकारैश्चतस्रोदशाः कर्वद्धचतुर्दशत्वं
कृतवानितिन वेद्यः । अपि चेवमेवमन्यस्वयं कृतोपि तुना स्वतः सिद्धं विद्यासु यच्चतुर्दशत्वं तन्नाम्नैवत्कृता । संख्यावेनस्वयं घटमान
स्यापि चतुर्दशत्वस्याक्षेप इतिवा । सर्वमप्येतच्छलेनोच्यते । स्वयं चतुर्दशसु विद्यासु यच्चतुर्दशत्वं कृतः कृतवानितिनवेद्यः । पिञ्चे
व्येव । अधीत्यादिभिरुपाधिभिश्चतस्रो दशाः प्रणयनेन चतुर्दशसंख्यावत्त्वं यद्यपि स्वतः सिद्धं तथापि चतुरवस्थत्वनयच्चतुर्दशत्वं
तदसिद्धमित्युपाधिभिश्चतुर्दशप्रणयनेन चतुरवस्थत्वकरणं नानुचितं । नापि पिष्टपेषणं । नापि षट्पंचाशत्प्रसंगात् चतुर्दशत्वा
क्षेप इतिभाव इतिवा । चतुर्दशसु विद्यास्वधीत्यादिभिरुपाधिश्चतस्रो दशाः कर्वद्धचतुर्दशत्वं स्वयं शोभनं दिवक घंस्तवान्नजानेऽपि
तु जाने । एतदेव तस्य शोभनं दिवत्वं यदधीत्यादिप्रकारभुक्त्वं नामेतिकेचित् । यद्यपि विद्याविषयस्याध्यापनं प्रतिस्वतं तत्वं न संभवति । त
थापि धनादिना नप्रयोजकत्वं संगच्छेत । उपाध्यायानध्यापनं कारयत्यधमतो विद्यास्वेतत्कृतं चतुरवस्थत्वं घटते इत्यर्थः । एतेन
चतुर्दशापि विद्यास्तस्य समायांतीति व्यज्यते । अंगषट्कं क्रियमकांडप्रायाः । अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशा
स्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेतिमनुः । उपाधिषर्मविंतायां । केतवेपि विशेषणइतिविश्वः । बोध इति अस्पोत्तरेण समासमाश्रित्वा
श्वेण समासः । कायाः । न्यथा तस्मश्चर्वनिपातापातात् । अधीतेरस्यादित्याक्षा श्चर्वनिपातः । लडितिवर्तमाने उनलट्कर्तृरूपणा दत्रसमा
समानाधिकरणे पिशाना । नद्योगेचन लोके तिषष्ठी निषेधाद्द्वितीया एवंसर्वत्र ज्ञेयम् । उपाधिभिरितिकर्मण्यधिकरणे ।
चेतिकर्मणि क्तिः । चतुर्दशत्वमित्यत्र लिंगसामान्यविवक्षायां क्लीवत्वं । स्त्रीलिंगविवक्षाया मपि चतल्लोद्गुणवचनस्येति ष्यञ्च
तत्वयुगनात्वेनजातिसंज्ञया निर्दिष्टिः क्रियते न तु अक्लादिगणविशेषप्रतिपत्तिः । तथा च त्वत्तादिसफलत्वं सामान्यमोचरतिङः

नैषधशेषाद्र
॥४

रदशीलंतामित्यादयः प्रयोगाउपपद्यंते॥४ उपवेदनामनंतरनविमाश्रित्य विद्यानरसंबंधवर्णयितुमाह॥ अमुष्येति॥ अमुष्यरस
नाग्रनर्तकीविद्यासुरसत्वादेदलक्षणेवानवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियांजिगीषयाऽष्टादशप्रकारत्वंप्रापायद्यपिस्वतएवाऽष्टादश
त्वंविद्यायाविद्यतेतथाप्येतदस्मरस्याःऽनेनाभिप्रायेणेतिभावः॥ अमुष्यरसनाग्रनर्तकीतिसंबंधनाःष्टादशप्रकारापिविद्यास्यैव
स्फुरद्रूपासमायांतिनान्यस्येतिव्यज्यते। जिह्वाग्रेनर्तकीवनर्तकीस्फुरद्रूपेत्यर्थः। अंगानांवेदार्थप्रकाशकत्वात्तत्त्वेषत्वाद्वक्षीना
नांव्याकरणादीनांचतुर्दशानांसंख्यानेनक्षिप्तत्वंप्रापितात्रयीव।यथात्रिवसंख्याअंगैःषड्भिर्गुणनेनविस्तारंनीताःष्टादश
तांप्राप्नोति।षड्भिर्गुणिनमेवविस्तारस्त्रिवसंख्यापिरसनेत्यक्षरत्रयात्मत्रिनीतिकेचित्तदुक्तंचाउपेक्ष्यम्।नर्तकीरूपेण
नवस्तुतएकस्याऽपिविद्यायात्रयाधिगोत्रिनवंधनितं।नर्तकीह्येकापिशिरोहस्तादिभिःषड्भिरंगैर्गुणनेवप्रत्यंगोपांगैर्ग्रीवाबा
ह्वादिभिःषड्भिःप्रत्यंगैर्भ्रूनेत्रादिभिःषड्भिरुपांगैर्विस्तारंनीताऽष्टादशधाभवति।तथाविद्यापीत्यर्थः।त्रयोवेदास्त्रयी।त्रयीवि
द्याष्टादशतांप्राप।अथवात्रिवृद्युक्ताःस्तत्संगवाचीनअरूपंवत्स्वांगानीत्यष्टादशत्वंत्रुत्पतेअन्यस्त्रवंदितिवा।त्रयीत्यफवारूप
स्याथर्वणोपपुपलक्षणं।अंगैःप्रसिद्धैःषड्भिर्व्याकरणादिभिर्गुणैरप्रधानैःपुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रायुर्वेदधनुर्वेदगां
धर्वविदार्थशास्त्रलक्षणैरष्टभिर्विस्तरंनीतिवा।अस्यविद्याकीर्तिरष्टादशद्वीपजयादष्टादशतांप्रापायुत्पत्तादरसनाग्रनर्तकी
अंगानामवयवानांगुणेनशौर्यस्थौर्यादिनाविस्तारंनीता।यथात्रिकत्रयीप्रयाजादिनांऽगगुणेनदध्यादिनाचविस्तारंनीयते
तथेतिविस्तारप्राप्तणमात्रएवचसाहत्यमितिकेचित्।स्वाङ्गस्योत्पादनप्रकारकघनधारावलोकस्यजिह्वाग्रेनर्तयतीतिरसना
ग्रनर्तकीजिह्वाग्रेस्फुरद्वाक्शारसनाग्रनर्तकीस्त्रूपक्षारविद्या।अंगानामवयवस्तानांषट्संख्यानांगुनाधिकसमवक्त्ररूपेणगुणेन
अष्टादशतांप्राप।मधुरेद्रव्येमधुरद्रव्यांतरस्यस्पर्शनःद्वक्षेपान्निकेऽधिका।अन्नस्यमद्दत्यनेनप्रकारेणाप्यविरस्यानांत्रिविध्याःष्टादश
त्वंभवति।यथावेदत्रयीचित्रसंख्यावेतिवा।वेदत्रयस्यस्तोपमा।ऽग्धदध्याद्यंगानांगुणेनतद्वशेनविस्तृताःष्टादशतांप्रापेतिवा।अ ४

गतिश्रोत्रियसंबोधनं।गुणेनस्वप्रकारेणशोभेनवाविस्तरंनीताऽग्न्यादिप्रकारेणाष्टादशतांप्रापेति।तथाचस्रुपशास्त्रं।ऽग्ध्यंदधिनव
नीतंघोलघनेतक्रमस्तुयुगं।मध्वाश्चविकरट्विषंविदलान्नंचेतिविज्ञेयम्।कंदोमूलंरसा।शौष्कंपत्रंफलंचेति।अष्टादशकंमांसंनदा
एकानिमिस्त्रितयेति।कणिशानवंत्रीह्यादि।शंगात्रवंमुद्गादि।धंस्कन्नवंवणकादीतित्रिविधंधान्यं।स्थूलचरखेचरजलचरभेदात्त्रि
विधंमांसंषड्साः।कंदमूलनालपत्रपुष्पफलमयंषड्विधंशाकमित्येवंधानाद्यंगगुणेनविस्तरंनीतेतिकेचित्।द्यूतावेशेनवक्र
त्वाषणवशात्जिह्वाग्रनर्तकीनलस्यविद्याक्षविद्यांगानांद्विकादीनांगुणेनतद्वशेनविस्तरंनीतासत्यष्टादशतांप्राप।चतुरंगद्यूतेहि
द्विकत्रिकचतुष्कपंचकेमिलितेष्वष्टादशभवंति।तथावोडीयकचतुष्टयमेलनादष्टादशभवंतीत्यक्षविद्यास्याऽनेनवर्णितेहि
केचित्।नवानांद्वयम्ऽष्टादशयेद्वीपास्तेषांभिन्नायाजयजनितानलस्यश्रियस्ताःसंजेतुमिच्छयेतिलुप्तोपमा।नलेनाष्टादशद्वी
पाजितास्तेनतस्यतावत्यःश्रियोजाताः।श्रीसरस्वत्योश्चस्वतोविरोधस्तत्सत्वासामष्टादशत्वेनसरस्वत्यप्यष्टादशतांप्रापेत्यर्थः।द्वं
द्वीपस्थिताःकेचित्तद्भेदवर्णकशेरुकः।ताम्रपर्णोगभस्तिमान्।नागद्वीपस्तथासौम्योगांधर्वोवारुणस्तथेत्यादिलिं
गपुराणोक्तस्वर्णप्रस्थपांचजन्यलंकादीनिइतिश्रीभागवतोक्तानिद्वीपानामष्टादशत्वं।द्वितीयव्याख्याने।जि
गीषयेवतीव्रशाट्योयोजनीयः।व्यस्तावयवसमानत्वात्।रूपशास्त्रप्रणेताष्टादशविद्याविदष्टादशद्वीपजिच्चायमितिभावः।रू
पकश्लेषोपमोत्प्रेक्षासंसृष्टिः।त्रयोवेदास्त्रयीस्मृतेतिकोशः।गुणोऽप्रधानेरूपादौमौर्व्यांसूदेंद्रकोदरैइतिविश्वः।स्वरोत्तास्त्र
ईशाविद्याः।अन्याश्चतस्रः।आयुर्वेदोधनुर्वेदोगांधर्वश्चेतितेक्रमात्।अर्थशास्त्रंपरंतस्माद्विद्याह्यष्टादशस्मृताइतिवायवीय
संहिता।नर्तकीत्यत्रशिल्पिनिष्वुन्।शिक्षाहीशारसनायनर्तकीत्यत्रपक्षेप्रथमातियोगविभागात्समासः।अंगगुणेनेतिपक्षेसर्वा
द्वंद्वएकवत्।विस्तरमित्यत्राशद्वइतिनिषेधाद्दरप्।त्रयीत्यस्यत्रित्वसंख्यातिपक्षेविस्तरश्चविस्तरस्त्रमित्यपवारःजिगीषेत्यत्रा
प्रत्ययादित्वप्रयः॥५ अकिविशेषणशास्त्रमार्गगामित्वंव्यनक्ति॥ दिगीशेति॥ सनलानिजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकांस्वीयत्रिन

यनावतरत्वस्यज्ञापिकां कामश्चस्मरावरोधिनी स्वेच्छाचारश्च बलस्य निवारिकां शास्त्रलक्षणां छ्या स्थितां न हुयओ तस्यापि पूर्व
स्यायहणादेवावावस्थितत्वाज्ञतीयां इत्यंदधार। त्रिनेत्रस्यावतर इति न तायहष्टिधारणाद्द्वायते। अवतरोपास्य तिति। त्रि
नेत्रस्यावतरस्त्रिनेत्रावतरस्ततो निजमात्मीय नित्यये। रित्युक्तिधानात्रिज स्वसंबंधीनि त्यांशस्तमोवा त्रिनेत्रावतरोयस्यतिव
ऊर्ध्वा हिः कार्यः। तस्यभावस्तत्वं। त्रिनेत्रसंबंधिनावत्पत्तेर्नलसंबंधित्वं नलस्य तृतीयं वानलस्य त्रिनेत्रत्वमंतरेणानुपपद्यमानं तन्नल
स्य त्रिनयनत्वं गमयतीति तत्त्वं तत्पयो युज्यते। अवतरमात्यवतरः त्रिनेत्रस्यावतरस्त्रिनेत्रस्यावतरश्चेति वानिजश्चासौ त्रिने
त्रावतरश्च तस्य भावस्तत्वमिति वा। अयमाशयः। अयमीश्वर एव तद्विशेषणयोर्मिवादस्यधारणविकृष्टानलत्वं लोकपा
लांशं संभूतस्तेभ्यो धिकत्वात्तद्विकृधारणमाचरन्। आधिक्यमेव दर्शयति। दिग्गीशेति। दिग्गीशाहं देशेषु नल
विस्मृतेर्लेशो। दिग्गीशाहं देशत्ववंतिइत्यर्थः। एतदप्युक्तः। यतोयमेकएव सर्वासां दिशां शासिता। तेनैककस्यापि दिक्पतेरीश्वर
इत्यर्थः। स्वेच्छाचारस्य निवारकत्वेनान्वयाधिकत्वं समर्थितं। शास्त्रविरोधि किमपि नाचरतीति तात्पर्यार्थः। शरोपदेवि। दिग्गीशाहंद
संज्ञा विस्मृतिर्यस्य। ह्यद्यादिस्मृतिमनस्त्वंस्या। दिवचनात्। श्री विष्णोरीश्वरस्य वा। जिनवासात्सर्वासां दिशां शासितलोकपत्वमेवा
ताश्चादिशंतीत्यादिशो धमाधिमूत्यारूपदेशरोमवाद्यस्तेषामप्यादेष्टृत्वं वा। एवं नृतो नाधिमदनेनस्यस्य जितकांक्षिताइह
वांक्षस्यति। दिक्पालशब्दं मध्ये इोनैकादिग्विनागनैश्वर्ययस्य दिग्गीशाहंदमध्ये ऽश्रायशादिनागोयस्यैवंदिकोविशिष्टानि माय
श्चर्यस्य। दिशामित्येकवचनं। तेनैकस्याएव दिशाईशितेत्यनेनवाइकारेणोपमेयस्याव्यतिरेकः स्फुटतइतीश्वरपदोयव्याख्यानंतत्र
खानादाउपेक्ष्यम्। दिक्पालसमूहमात्रस्याविशिष्टं तन्मयस्यायत्तएवसर्वासां दिशां शासिता तथा चैकदिक्पतिवन्नयंतत्परदेषा
मुपमाइति तेभ्योधिकत्वाभावदिक्पतिः। दिग्गीशाहं दांशानां विस्मृतिरैश्वर्यमितिरूपकंवा। दिग्गीशाहंदेशशाश्वतोविशेषैश्वर्यश्चेति ५
वा विशिष्टैश्वर्यवमेवद्योतयति। दिशामीशितेति। आदिशंतीत्यादिशांशानामाद्यपदिनियामकइतियन्नलपक्षेव्याख्यानं। मुख्य

अभिवाद्युयमाकंणामिंस्यावरूणस्यवाइंदविष्टेशायोच्छेदमात्रा। निर्दिष्टेस्पष्टमन्यता। यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसेत्यावेतिवोदाहरति। तत्र नलस्य लोकपालांशत्वप्रतीतेस्त्रिनेत्रावतरत्वस्यैवतद्विकृधारणस्यैववा
वर्णनीयत्वादस्यासंभवमिति तडपेक्ष्य। शलोकपालांशत्वकथनं त्रिनेत्रावतरत्वसंभवाद्यमित्यप्यगौरवमारेगौरवाभावा। नलस्य लोकपा
लांशत्वं चोनस्तापि वक्ष्यते। यस्तूनदृष्टावपि लोकपालाइति तस्मान्नलस्य लोकपालांशत्वमनुक्त्वेनान्त्रिमता। त्रिनेत्रशब्देन च लोक
पालमध्यवर्तीशानव्यतिरिक्तः सर्वेश्वरोभिधीयते। तदवतरत्वे एवच निपादितेनलस्याधिकमेवगौरवंप्रतिपादितंभवति इतिलोकता
त्पर्यमिति। अत्रव्यतिरेकालंकारपक्षे पक्षसंसृष्टिः। शाखाणिहशामितिलिंगसंख्याभेदेपि विभक्तिरेकैवायन्त्र्का। लिंगसंख्याविभेदेपि हु
पमानोपमेयता। विभक्तिःक्तरकैवचोपमानोपमेययोरिति। अत्रच रूपकमुपमानत्वेद एवानलपदेदिगीशत्पादोधिकरणं
एवकश्चदिग्गमागविशेषणत्वेवाश्वावितिज्ञापकबलादंगीकरणाय। ईशितेतिवृत्ता प्रस्मरइतिपायवचनाद्या। तथाच स्मरेन
लस्येतदियावच्चन मरकटाइत्यादयःप्रयोगाहश्यते। अवरोधिनीतिशुश्रूयहणस्योपमेयनिहत्यर्थत्वात्। ह्वीत्यविनेरसानादावश्य
कोपिनिः। नाप्यप्रकारमनेवसुम्मात्राधिव्रतात्। हीत्यपिनवतिएवमेवंजातीयन्यत्रापिज्ञेयम्। त्रिनेत्रेत्यनुक्तत्रादिवासेश्चनादात्। अव
तरणमवतरइतिभावेपद्दोरविस्पष्टाकेवितुस्त्वं मवधानोत्कपक्षेणसंबंधश्चोक्तिर्यतत्वावहस्त्वोरितिघन्यनुनाशस्यादिविवर
णंतरइतिकेवलाद्धदोरविस्पिपक्षादवशद्वेनसम्पूतिसमासइत्यायवक्तते। नत्वनुचितानेनाभिसंज्ञायाकरणाधिकरणयोर्श्चेति
यनेनऊनावोत्कत्पल्फटोवक्तालमित्यतःप्रवृत्तिर्नाविधिकारस्यनिहतत्वात्तत्रहृत्तोउतस्पक्षांतवधरूपयोसंभावान्नावाद्विज्ञाया
मितिव्याहत्यतासंज्ञायामितिवतत्रानियतंत्रानियतत्वंउपयोगमसमर्थनार्थामवेत्यवसेयम्। तदाहवामनाचार्यः। अवतारावचा।
यःशब्दयोर्दीर्घव्युत्पाद्योबालानामिति। अवतरमीत्यवतरः त्रिनेत्रश्चासावववतरश्चेतिपक्षाद्यादिवासमर्थनीयं। नन्वत्र टनेकाल्पांक
न्निरिखेनिषिद्धीयमाथानिषेधादवतरत्वबोधिकाशब्दस्यकथंसाधुत्वमितिचेत्तन्न। तस्यकारकषष्ठीसमासनिषेधपरत्वात् कथंततस्त्वमि

नैषधशेषीह ॥६

तिचेत्। इत्थमेव हि तत्त्रयोजना कर्त्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां योगे या षष्ठी तस्याये न समासः। ग्रामस्त्रेनस्यानयमस्यत इति नत्तुनः तृजकाभ्यां
न समस्यत इति। कावस्तुतकद्धेतुकाया तद्योगे विहितायाः कारकषष्ठ्याः एवेति तत्पाद्यप्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्र
हणमित्यस्याः परिभाषायाः सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थसमासोपचारेष्टवृक्षावलक्षणेषु प्रयोजनेषु समासप्रतिषेधमनुज्ञाव्यस्य समस्तवयं
गौरुत्पापांसृष्टीत्यादौ स्त्रीप्रत्ययांतेन समासप्रतिषेधो दूरदत्तमित्रैः साधितः। न चैवं प्रतिप्रत्ययग्रहणोपचारयोश्च प्रयोजनमिलु
कात्तृजकाभ्यां कर्त्तरीति द्विवस्यादषांसृष्टादुरात्मेत्राधपांसृष्टीत्यत्र नस्यादिति यज्ञस्यकारित्वं नावितेन विरोधस्यापद्यतेतिचेन्न॥
तृजकाभ्यां न समस्यत इति यथाश्रुतमन्वयमंगीकृत्य प्रत्याजनाभिधानात्। नचायमेव सिद्धांतः। एवं हि प्रतिकर्म्मणि चेत्स्य यदुक्तं
कर्म्मणि तिषष्ठी निर्दिशोद्धे तृजकाभ्यां च कर्त्तयि निषेधः प्रतिषेध इति तद्विरुध्येत। कथं शोषषष्ठीसमासनिषेधेन तृजकाभ्यां कर्त्तरिव
समस्यास्याधिकत्वात्। नचासप्रत्ययपक्षत्वादविरोधस्तदनिराकरणेनैव सिद्धांताभिधानात्। नचतत्त्वेवांगीकृत्यवादस्थप्यामंशानविरो
धत्वात्। ननु वापांसृष्टासृष्टी कृत्यत्रापि गतिकारकोपपदानां कृद्भिरित्यादिवा। यनाकृद्रूपदेनैव समासेपाक्षेत्यसृष्टस्यात्तृजंतत्वात्कर्त्त
रिचेति निषेधः यथाश्रुतेप्यन्वये घटत इति किमित्यन्वयांतरमंगीकृतं। किमितिवाप्रातिपदिकग्रहणे इत्यादिपरिभाषायाः प्रत्ययग्र
णप्रयोजनत्वेनोपन्यासितमिति चेन्न। स्याद्धि तस्य धनक्रीतां प्राणेभ्योपि गरीयसीत्यादिशिष्टप्रयोगदर्शनात् कर्त्तृकरणे कृता बहुल
मिति बहुलग्रहणाद्वा गतिकारकेत्यादेरनित्यत्वास्त्वष्टीतिसुबंतेनैव समस्य समासे प्राप्ते कर्त्तरि चेति निषेधः पांसृष्टेत्यत्र
स्यादपांसृष्टीत्यत्रतु न स्यादृजंतत्वादिलवस्यं पूर्वोक्तस्यान्वयस्यांगीकार्यत्वात्। किंवा तस्यानित्यत्वपक्षेपि कर्त्तरि चेत्यस्य वैयर्थ्य
मापाद्यतांसाध्यकारणमयमेवान्वयोभिमतस्तत्कमिति। अत्र तृजनिकर्त्तृस्मृत्ययोस्तकाभावितिवात्तको गुणागुणविशेषक इ
त्यादिक्षिप्रुनिनिर्दिशोज्ञापकः। नत्वेवमप्यवतरत्वस्यकसद्भावात्कर्त्तृकर्म्मणोः कृतीतिभाषायाः षष्ठीसमासप्रतिषेधप्रसंगस्तदवस्थ
एवेति चेन्न। विद्यमानस्यापि कर्म्मणः अविवक्षणात्। नहि यावद्वस्तु निवर्त्तते तावद्वस्यंप्रयोगविवक्षितमत्याहरुक्तं शास्त्रसेवादाव ६

विकरणत्वादेर्विद्यमानत्वात् षष्ठ्याः प्रसंगात्। अकृतपूर्वाकन्नधिकारा एवं तर्हि किमदीनां विवक्षाशेष इति। अतएव न कर्मणि वेत्यपि
षष्ठीसमासनिषेधः। किंच निपातानामनेकार्थत्वकारस्येत्यर्थत्वात्कर्म्मणि चेत्यनेनो जयप्रामोक्षकर्मणोत्पत्यस्याएव षष्ठ्याः समासनिषेधात्
यदि वाकाचनकर्मणि षष्ठीति होत तर्हि कर्त्तरि चेति निषेधो व्यर्थः स्यादनेनैव सिद्धत्वात्। किंचैवमध्येगमदीनामपि कर्म्मणां शेष
त्वप्रसंगः। न च तत्र शेषत्वमप्रधानत्वात्। तत्पुरुषे नञ्पष्पकारान्निर्देश्यात्कृतत्वात्। अस्यासारवारणपतिः परिमा। लिंगात्कुमिच्छाविदुरवन
वास्यमहोस्तवानां। ममैवाध्येति नृपतिमिन्निवसलांजलेरित्यादावपाधस्य विवक्षायामध्येगोरवासावाद्ध्र। नचैवमप्यधीगमादि
नां कर्म्मणः विवक्षायां षष्ठी शेष इत्येव। षष्ठ्याः सिद्धावधीगर्थदयेशामित्यादेः परिसंख्यार्थत्वात्तत्र शेषषष्ठ्याः भवितव्यमिति चेन्न। सिद्धाया
मपि षष्ठ्यां तद्विधानस्य श्रवणार्थत्वात्। तथा च तत्र षष्ठी न समस्यते। समासे हि सति लुक्प्रसंगः। अतएव यत्र शेष इति निर्दिष्टं। कर्तृकर्मणि
कृतीत्यत्र तत्र कर्तृकर्म्मणोरशेषत्वेपि षष्ठी विधीयत इति न समासनिषेधस्तत्र यां। एवं च प्रातिपदविधानषष्ठी न समस्यते। कृद्योग
लक्षणा षष्ठी समस्यत इति वाक्यद्वयार्थसूत्रेणैव संगृहीतो। सूत्रे वै च हि तस्यैवं येह लौयलवार्तिक इति न्यायानुसरणमपि कृतं
वति। अतएव चानुकरोति भगवतो नारायणस्य। ततोनुकुर्यात् विशदस्य तस्यास्त्वाक्षोष्ठपर्यंततकत्वः स्मितस्य। तमोषाणामसीया
दित्यादीनां साधुत्वं। ननु यदि शेषषष्ठीसमासः इष्यते किमपराद्धं कारकषष्ठीसमासेन। नहि कश्चिदुपविशेषोस्ति। मैवाविशेषा
यामिन्नार्थत्वेन वा पक्षे षष्ठ्याः श्रवणस्य सिद्धत्वादिति चेन्न। महान्रे विशेषात्। तथाहि कारकषष्ठीसमासे गतिकारकोपपदात्कृदिति
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमन्यत्र तु समासस्यैवांतोदात्तत्वं। तदाह हर्षः। लौकिकव्यवहारेषु यथेष्टं वर्ततां जनः। वैदिकेषु [illegible]
षु विशेषोक्तिः प्रवर्त्ततां॥ इति पाणिनिसूत्राणामर्थविस्मयो यतः जनिकर्त्तुरिति सूतेतत्प्रयोजक इत्यपाति॥ अस्त्वेकव्याकरणे
वकारकषष्ठीसमासनिषेधेनैव सूत्रांगीकारो ज्ञापितः। नन्वेवमाचार्यविवर्ययज्जनिकर्त्तुरित्यप्यपास्यध्रुवमपाधि। तेनविकल्पमनपि
तिचेन्नात्तस्य पक्षत्वात्। अतएव तत्र जनिरिति कानिर्देशः। तत्पंगोरुत्पधीताः कर्त्तानि यन्ने वतीसाधुत्वि निर्वृत्तमन्यथा सितकवचनम.
युक्तानुकानिर्दिष्टे हि गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि इत्युपधालोपे जिरिति निवृत्तं। नच जनिवर्धोरिति वस्यादितिवाच्य

नैषधशोधीह
॥७

इंधित्रवति स्यामिति वक्तव्ये ऽकारणादेवैकारेण निर्देशो नन्विके तिवक्तुं शक्यत्वात् । नन्वागं उके नेकारेण निर्देशे कथं पुंस्त्वनिवृत्तिः । अत्र का
रनिर्देशादेव । यद्वा । धातुस्वरूपमात्रस्य तत्र तन्त्रापेक्षितत्वात् क्रियावाचित्वाभावात् धातुत्वाभावात् प्रत्ययांतत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वात् । यद्वा
वंतर्हि तत्र धातुरिति प्रतिषेधो व्यर्थः स्यादिति । न च वाच्यं । अग्न इत्यादेः क्रियावाचित्वाभावस्य सद्भावात् । तद्विधा उत्र निबंधन
क्रियत्वाद्वा वियडादेशः कथमिति चेत् । सूत्रकारनिर्देशादेवेति । न किंचिदेतत् । अत्र चिक्कादिस्वलक्षणादिसूत्रेणैव साय
उनिष्ठ स्मिस्या मिलिती प्रत्ययेवा उनिवृत्त्योरितिनिषेधाद् ध्वनावेउनिशब्दे उत्सवचनस्यादाह । उनिरूपनिष्पक्षवद्वतिनत्वनात्
तासंगतं वक्तुं शक्यते पूर्वपक्षिणेति स्वयमेवोक्तत्वात् कथं पूर्वपक्षस्य निवारः इति चेन्न । तत्र तत्त्वनिवध्यो श्रवणमेरिडित्यादि सूत्रकारनि
देशादेव संज्ञापूर्वक विधिवाधाम मह नञनेत्यादेरनित्यत्वमाश्रित्य पूर्वपक्षस्य निवोढुं शक्यत्वात् । ननु यद्यावायवायीः पूर्वप
क्षावसरे ऽन भिमतमप्यसिद्धं तं तदाश्रित्य तेतस्य व्यावर्तकत्वेनाभिमततया सिद्धांतव्यशनिचेन्न । ऊदूक्तशलाना मवात्रा क्षिकास्तू
चयेत्तु मनिधानात् । एवं चउनि कर्तुरित्यादिनिपातनान्न्याधुत्वमिति द्विविधश्चकष्टकल्पनयायां उनीयः । नन्वेवं तस्याप्यसमासनिषेधो
ऽनर्थकः स्यात् । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेऽसमासेऽतो तत्त्वेवाविशेषाभावात् । न च तत्त्वानमुद्धषष्ठीसमासमात्रस्य प्रतिषेधार्थः कोऽन
उकारकषष्ठीसमासस्येतिवाच्यं एकयोगनिर्दिष्टयोर्विरूपप्रसंगात् । एवं तर्हि तुंनिकर्तुं आत्युयोऽकोऽज्ञाति वाचकोगुणे गुण
विशेषकस्तस्यादिद्विस्तुनिनिर्देशात् समासप्रतिषेधानित्यत्वज्ञापनार्थश्चतः कारकषष्ठीसमास एवायं । यद्वा ष्टवोप्पुपस्थइप्यपयतत्र
मासस्वरस्वरे पि विशेषो विद्यत एवेति शेषषष्ठीसमास एवायं । तथा हि तत्र तत्सुरूपेऽल्पाधृत्यादिना पूर्वपदस्यापप्रकृतिस्वरप्रकृति
स्वरेणाधेतेन अकारकषष्ठ्याः समासे उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे च मध्यो तत्त्वं शेषषष्ठीसमासे तु समासांतोदात्तत्वमिति । ननु च यत्प
यथस्तणपरित्राषयोपसृष्टस्य कृदंतत्वाभावान्नोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वप्रसंग इति चेन्न । गतिरनंतर इत्यत्र कृद्ग्रहणं गतिकारकपूर्वस्य
पियहणमिति ज्ञापितत्वात् । तथा च स्वापि समासे स्वरे विशेषो विद्यत एव । नन्वेतदप्ययुक्तं । उपसर्गस्य यदा टउनेन समासस्तदा
ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य उत्तरपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तावव्ययस्वरस्याकृदंतत्वरितार्थत्वात् उपसर्गस्य गतित्वात् स्वरवाधकत्वादुत्तरपद ७

प्रकृतिस्वरेणातोपवादकारकेणास्य समासे समासांतो तत्त्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन विशेषाभावात् । एवं तर्हि तुंनिर्दिष्टविधु
निनिर्देशेनैव समासप्रतिषेधानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् कारकषष्ठीसमास एवायं । यद्वा वेरूपप्रस्यापित्वतत्र साध्यकारादिभिराश्रितत्वात्
विस्वरे विशेषाभावेप्पकेतावडकरी त्यास्वरे विशेषो विद्यत एवेति नानर्थकं प्रतिषेधस्येति शिष्टप्रयोगेषु निर्वाहो न तु कामचार इति
धामन्यते । एवं पक्षांतरे स्पनायनर्थकोत्पत्र इत्यविपरत्वच सर्वचिट्टस्तकास्या समासे ज्ञेयम् । कृतं वात्र किंचिद्गुरुं धानिधानं । यद्वा बोधय
तीति बोधेत्तिप वाद्यविद्वेणषष्ठीसमासे अधुदायास्वार्थिके कनि पूर्वस्यातर्द्धि इति अत्रवतरत्वे बोधयतीति कर्मण्यणि डापि कनि क
ण इति कथमिति वा समर्थनीयम् ॥ द पादैरिति ॥ अमुना नलेन समाप्तोयद्धर्मशमैस्तपोज्ञानयज्ञदानलक्षणैवविवृश्चित्तिभिश्चरणै
र्धर्म निश्चला कृतत्रेतिमत्स्ययुगे केवलाम्नपानप्रादुरपिं स्मर्वेपिधमपराङ्क्तुः कृतयुगे धर्मस्य चतुष्पात्त्वेन स्वतः स्थिरत्वेप्येकेन
चरणेनाधर्मस्यापि विद्यमानत्वात् कृतेऽवस्थितमेतदित्यादि । यस्मादधर्मविरुद्धोऽधर्मोपि एकचरणो यस्यामेवं विधया स्थित्या एकचरण
स्यैकनिष्ठया वा भुवा भूमिस्पर्शाशंकया भूमावेकचरणा वर्तमानोऽतएव दुर्बलः सन्नाप्यमवं रुध्वा रन्येत पक्षाहुकरिति किं वक्तव्यमित्य
र्थः । धर्माधर्मौ वृषपादा तत्र धर्मस्य तपोज्ञानादयः सत्यादयो वा चत्वारश्चरणा अधर्मस्य तु तद्विपरीताः । तत्रापि कृतयुगे धर्मश्चतुष्पादः
धर्मस्त्वेकपात् । त्रेतायां धर्मस्त्रिपान्न्यमेवाधर्मस्य पक्षशाखं । अथ यदा तत्र द्वेधे । अन्योपि कृते स्वपक्षादेकस्वरणनिष्ठया एकचरणकनिष्ठया
वा भूमिस्पर्शानिश्चयेन वर्तिता कृतयुगे नलोनाम्नः तत्त्वचतुर्भिश्चरणैर्धर्मस्थिरीकृते सति कृतत्रेतायामपि कृतत्रूपायांसमात्र्ययि
या वत्कैलपानशाउरिति व्याख्येयमिति किंचित्त्वत्वे षुरणेषु कृतयुगएवनले सर्ववस्यात्कवादेव रूपं न विभावानां प्रतीक
रो नवेद्यादिः प्रतिक्रमूर्ति किन्तु नन्नलराम युधिष्ठिरा इति युगक्रम निर्देशेनापित स्यैव विहितत्वाद्धविरुद्धमिति पद्यम् । तदपि समू
लं वेत्तद्विशोऽनात्कृतिः सुकृतिसम्पः सुकृते धर्मस्य चतुर्भिः स्थिरणैरमुना स्थिरीकृते त्रेतायामपि स्थिरे पि कृतयुगे धर्मस्य बाकल्पा
ह्रुस्थिरश्चरणैः स्थिरीकृते सतीत्येवमपि व्याख्येयम् । श्लेषयमकाद्यपि स्पष्टत्वार्थतिरन्यायाः । तपस्वी तापसः स्वचाहुकं पाद इत्यादि
विषय । एको स्थिकात्पत्रपदे शेषाद्विनापितिक इतपस्वी तपस्तत्प्रभस्यास्य पुमिति विनिः ॥ ७ यदस्यमि ॥ अस्य परैषां प्रपरिषु

स्थाने ष्टैस्यप्रेरितप्रकाशमानोयःप्रतापःसएवाग्निस्तद्वादनलस्तस्ययोधूमस्तस्यस्मैरंध्र्यमिवयौ दर्ययेष्वैवंविधंयद्रजस्तद्देवगत्रा
सुधासमुद्रेपतितंअतएवकर्दमीभवत्पंकेकलंकत्वंधारयति।सुधांबुधेःप्रंकउत्पन्नश्रुतस्तत्वंबद्धःपंकएववंकेपिलग्नःइत्यर्थःअन्य
सुकंयात्राकृतेतिभावः।सेनाबाहुल्यंपानेनघोरसेनेत्यन्यत्रपतितमत्रकलंकताधारयतीत्यसंगतिरपि।सुधांबुधाविवितिविधुवि
शेषणंवा।सुधांबुधाविवितिविपंकाभवनयोःस्वाधिष्ठितौ।अधःस्तयत्पतितंपानिसद्देहदोषयुक्तंभवतिनदस्यस्मोह्वलस्यापिस्वस्य
गम्भालिंसंकरोति।रूपकोपमासंगतिप्रसृष्टिः।तदेवांकतांदधातीत्यपकृतिर्वाविदेवध्नातानिकाकोस्यैकावा।मंजिमतिष्टा
दित्स्यस्मनिजितियोगविज्ञागत्स्त्रादेहदाद्वाक्तिगणत्वंबांगीकसेमनिचाम्रवनीतः।अतोनपतितेनेतिज्ञापकात्पतितशब्दःस्या
धुः॥८ स्फुरदिति॥ शतात्परेऽनंताःशत्रवःसंगरेसंयति।सकायस्यप्रतापवक्रेःशिंगालमिवदग्धंकाष्ठमिवायशोविस्तारस्यामा
सु।इंगालोदग्धाशष्ठः।काविशृंगारमितिपाठस्तत्रापिसएवार्थः।कवयोऽप्ययशःश्यामंवर्णयंति।सत्तस्यनिर्वापिंगालतुल्यत्वं।प्र
काशमानोधनुर्निस्वनोयस्यैवंविधस्यासौसप्तनलस्तस्यनिविडानांबालानांप्रौढानांछायाभिःतत्वियानाशंप्रापितस्य।धनुर्निस्व
तनोतिविस्तारयतितयतेषानोति।तिवाधनुर्निस्वनतः।स्फुरन्दीप्यमानश्चासौधनुर्निस्वनतत्रप्रकृतनादयमेवतस्येतिवा।स्फुरंतो
शरास्तनिस्वनादौयस्यसवासौप्रचंडएवघनोमेघइतिरूपकंवा।स्फुरद्धनुर्निस्वनोयस्यायथास्फुरंतोधनुर्निस्वनोयस्यामिति
वृष्टिविशेषणंवा।स्फुरंतोऽद्धनुर्गर्जितेयेष्वतेवतेषांदिवाधनामेघास्तेषामाशुगाशरीघगामिनीप्रौढावज्रा आशुगेनवायुनाप्रगल्भा
वायाःवृष्टिस्तयानाशंप्रापितस्य।निस्वनंतत्वनोतितिनिस्वनततःस्फुरद्धनुर्युक्तानिस्वनततत्वंयमेघाइतिवा।स्फुरद्धनुर्यथाविति
ज्वालादौधनुषःश्रुतिसमासांतप्राप्तौसमासांतविधिरनित्यइतिपरिहरणीयंस्यात्।एवंविधस्यतेजःप्रधानस्यएवकेशिंगालःप्राणएवज
वति।संग्रामेतेनसर्वेपिजिताइतिभावः।रूपकश्लेषोपमाः।आशुगौवायुविशिखावित्यमरः।निस्वनेंतनोतीतिनिस्वननदितत्रपक्षेकोगम
कावित्यत्रगमादीनामितिवक्तव्यमितिवृषनादनुनासिकलोपेउकः।संज्ञापूर्वकवाद्भनदिह्तीत्यादिदीर्घाभावः।तयतेवांक्विपिस्मोर्व
लोतियलोपेउकः।शतात्परइतिविग्रहःपंचमीतियोगविभागाद्भजलकाग्रसमासेराजदंतादित्वात्परनिपातेपारस्करादित्वात्सुडितिवृ

वाःशतात्रपतिमासुशा॥८ अनल्पेति॥ प्रतापैरेवबहुलत्सकाशमानंसूर्यमंडलंजेतुंप्रदक्षिणीकृत्यस्वीकायकात्रतेजोभिःकृतयानीराज
नया आरात्रिकविधानेनराज्ञांहंतानलोरेजे।प्रतापेनीराजनयेतिसमासःरूपकंवा।स्वबहुलत्सूर्यमंडलंजेतुंप्रदक्षिणीकृत्यसृष्टया।धरित्रि
लेनवेतिसार्थ्यायंशः।प्रचुरक्षालितवैरिनगरवह्निनादीप्यमानेर्दूरितरेतियावत्।तेजसोहितेजोंतारमिलितेसूर्यस्तेजोभवति।तदुक्तलेरि
तिवा।अनेनप्रतापानांनीराजनासुरूपत्वमुचितमित्यकंभवति।दीपेनहिनीराजनाक्रियते।दीपतुल्याश्चेतेइति।सूर्यमंडलमध्यवर्त्तिनोन
लस्यसूर्यमंडलमश्रितःपरिभ्रमक्षिप्रतापेनीराजनासवतीतिभावः।जयायसूर्यमंडलंप्रदक्षिणीकृत्यानंतरंनीराजनयारेजे।किंविधयासृष्ट
याऽपरलोकेनेसपर्याता।कोहशंसूर्यमंडलंएवंविधैर्निजप्रतापैर्दीप्यमानमितिवा।सकायतेजोभिःपरलोकेनवाजयस्यायेआगमनेकृत्यति
वा।जयेस्थितिषुभावहविधिनाप्रेरितनाकृतयेतिवा।आगमनिर्गमयोनीराजनंक्रियतइतिलोकाचारः।जयायजयागमनायेकृतयति
केचित्तत्प्रदक्षिणीकरणस्यसर्वकालत्वादुपपन्नेऽप्येषद्यः।जयागमनेसृष्टयानीरस्यशांत्यर्थंकस्यचिरसिक्षेपणयारेजेइतिवा।नि
रन्तावववर्तितनिर्मक्षिकवत्राज्ञाभ्रमणावोनाराजंनाराजकरणंनीराजनातया।ऽयमर्थः।प्रचुरक्षालितवैरिनगरवह्निवद्दीप्तैःस्वीयकात्र
तेजोभिदीप्तसूर्यमंडलंजेतुंपरिभ्रमस्येनवप्रतापेरेवसृष्टयानीराजनयाराजाभावकरणेनराज्ञांहंतानलोरेजे।जयायसूर्यमंडलंपरि
भ्रमयाजाभावकरणंतत्रनरेजइतिवाभ्रराज्ञांहंतावैरिनारीनयननीरस्रावणयारेजइतिवा।अन्येनापिजयायदृश्यतेतिकादौप्रदीपवक्ति
प्रदक्षिणीकृत्यनीराजनयाआरात्रिकविधानेनदीप्यते।अथवनलवद्यमवकपाश्वरवकाउज्ज्वलेःप्रकाशेर्यमस्तापतुल्यैःकपाश्वरवता
पतुल्यैर्वतियावदेवंस्थितैरतिदारुणैरित्यर्थः।नलस्योज्ज्वलैःश्रृंगारस्थितैरेवंविधैर्वानिजप्रतापैरनल्पानिदग्धान्यरिपुराणियास्तैवंस्थिता
अतएवबहुलंनीर्दहदीप्यमानाजयावैरिदेशाबलयस्वाधीनीकृत्य।तयाप्रकृष्टादक्षिणायेषांतेप्रदक्षिणाऽतिवहन्यास्तेविद्यंतेय
स्यासौप्रदक्षिणी।अतिवदास्यात्रप्तेतस्यसेवकाइत्ययंवदान्यतमइत्यर्थः।यद्वा।प्रकृष्टदक्षिणाधोनिषोमाद्यविद्यंतेयस्याऽतए
वकृतातत्रलोराज्ञांहंतानलो।नजायतइत्यजःसुधात्वमजरेनिलेसृष्टिस्थितिविनाशानांहेतुरूतेयनातनीस्या।पुराणश्रामाण्यो
न्नित्यामानध्यांबुक्तीत्वयाआयविघ्नवेसृष्टयानीराजनयाआरात्रिकविधानेनरेजे।लक्ष्मीपतयःश्रीविष्णवेक्रियमाणयानीराजनया

×नाविष्णुः पृथिवीपतिरितिवचनात्×१

नैषधटीका ॥७

विष्णुः पृथिवीपतिः नलोऽपि पृथिवीपतिरिति वचनान्नलस्य विष्णुरूपत्वाद्यशोऽपि तन्मयं सितमिति भावः । यद्वा समासांतविधेरनित्यत्वादनल्पाद
स्थानस्थितयोऽयया एवं विधया ऽनया ऽस्माद्दिस्मिद्धया निरंतरं वर्तमानया चेतिया वा आहत्य पासामर्थ्याज्जाड्यलक्षणा प्रसङ्गात्कांतावा । स
हजविजययोगोऽनयावा आये विजययात्रायां प्रयुद्योगमनेन हृष्या नीराजनया अनलवडवानले निंदितापे हलिकुंभोद्भवलयरंजोक्तं
विधया ऽप्रसरं तालरूपा स्वमसितो वर्तमानत्वात्स्वरूपमध्ये वर्तमानत्वाउक्तविधलक्ष्मीरूपया नीराजनयारं जइ त्यर्थः । अथ यनंदेव
दीनस्पृष्यतेनवा । नलइतिपृथकरासनलोरंजोक्तं तातिक्लैरितिपत्वाद्यजं तं प्रतापविशेषणमिति वा । इति ता दामिमतांस्तूयदि नासुवः
स्थानानिस्थनल्पानिदिग्धानि ऽरिकुराणि येरेवंस्तनाश्च तेऽनलवडवानलाच्छातेवलियं सदा कमणकवन्नितिवा । अन्यत्सर्वंवितात्र पमास्त्रप
कानुपायाः । नलः पोटगलेराज्ञि पिष्टे देवे कपीश्वरे इति विश्वः । वृमेयज्वले दित्यत्र पक्षे परमवर्ष्यः पक्कांतरे ऽऽश्रयत्र रात्रयायेति उमसादि
तिवत्तृषीनीराजनयेत्यत्र पक्षे ऽन्यया निस्पादिना ऽनावेऽन्ययीनावेश्चनेष्टेति टजतात्तकरोत्ताति एप्पताकश्च । राजघस्त्व पसंख्यानात् ॥८
॥१०॥ निवारीति ॥ तेनप्रकलेस्थमंडलप्रतिविधाय तदितिराहित्यंप्रापितेएवंविधाधतिहृष्ट्यो न तम विद्यमानाऽन्यविश्रातिस्थानावे
रिनूपवनिताहष्टीनजिज्ञा । पतेनेतयोनलराङ्गेनमंतीस्कलंकनवनि । हशोनतत्पङ्करिमनेनातिदृष्टिवाद्यप्याक्रटवृष्टिपरत्वं । ऽनेनस्वर्वीपाव
रिणानिहिनाइतिपययोक्तं । यद्वयेननिष्काम्यतेतत्रावारिणमाश्रयति । क्षीणं वक्ष्ट्रियएवाश्रयितुमुचितत्फक्लिः । उत्प्रेक्षापर्यायोक्तेऽस्वा
मश्रा । अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषिकाः शुकाः प्रत्यासन्नाश्चराजानः षडेताईतयः स्मृताः । स्वचक्रंपरचक्रंचमममिताइति केचित् । विश्रम
इतिनोदादेशस्येतिवृद्धिनिषेधः । एवं सर्वत्रान्वयं । प्रतापेतिविगता आपो यस्मात् दिनिसगादिनासमासांते ऽत्तरित्यादिनाकारस्येकारः ।
स्वनिमात्रं वितथा प्रतिकूले उल्ह्रढि । एवंसर्वत्रिज्ञेयम् ॥११ सितांशुरिति ॥ तस्यनलस्ययशस्तेषांतस्यनलस्येवत्वात्तस्यगुणविष
यंयकौशलंसेवतरा निष्पन्नवस्त्रं वहननंडस्थंड्सवाली नलिस्पति अग्निदिवर्शयार्थादि गुणैः संज्ञामाजितयश्चोलक्षणंपटंविस्तारित
वतौ । कौदृशौ । महापरिमाणो यः स्वकः सएव वेमावयनकाष्टं तस्यसहकारिणौ । किंविधंपटंबहुबहुपरिमाणमत एव दिग्भारा यस्तूद
स्यावरकं । प्रथमपक्षे । परस्परस्निवितेजनवता माश्रकर्तृःप्रजवतिदिविपक्षे छेदमयेयारोपानिपायात्त्योदृग्निनलिशौयादिनावरिणो ८

वारिक्कंतगामिनलस्ययशोऽकारीति भावः प्रसिद्धत्रयश्चिस्प्रकाशादियम्पाहशी । मक्षिश्रीणं प्रत्येकमावरकमनेकं पटं वयति
ध्यंउदिकाम्रहस्याच्छादकं बहुपरिमाणमेकमेवपटंवयति स्मेतिव्यतिरेकः । एतत्सूचयितुमेव चाउरीपदं प्रायोजि । पक्षे सितांशुमनांतत्त्वव
यवानां वर्णयितामेवं विधा मन्येवतेगुणाश्चातिस्तुरमायंततवस्मैरजितैर्वेमसहकारिणी बहुसंख्याकं श्रीणामावरकं पटंवयति । शेषंप्रव
वयोरन्तेवाव्यहस्तवराहेतावशाप्तसुपमार्थरज्वाज मितिक विकर्मपिधिदिवाण्वाउं कविरुद्धा । रितिवानूइतिकेचिद्व्याख्यांति । छेकरूपक
यमकानुप्रासव्यतिरेकसंसृष्टय । ओतुर्लोरवेशस्या वितितिविश्वः । ऊंप्स्विवमावायदंडइतिनिघंटुः । द्विगंनीगाव्रणलिप्यपिपाउस्प्रवावर्ष
बहुमितिवेउल्पवाविवादेकववनम् । वयतिस्मेतिलट्स्मइतिभूतेलट् । सहस्त्रवरीतिसहेवेतिकानिपिवनोरवेतिडीवावाउयमेवावाउ
रीष्पड्ःशिवाहीशः ॥१२ प्रतापेति ॥ प्रतिकालप्रदीपालेयपौपजापकोरिंह्नलाजयेन त्यक्तं तथाविरुद्धधर्मारोपितत्वाज्जयेतकिंचेद
कवन्नाक्तिता नेहृता विरुद्धत्वं । यथोक्तं । अयमेवहिभेदो भेदहेतुर्वायद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति । अतएव तद्वर्णितमित्याह ॥
यस्मात्तेजश्चाराहूपरात्तावुकस्मात्तेजस्सूर्यमपिपराजाउकं विचारः । शास्त्रमेवदृग्यस्यैवं विधोविचारंशास्त्रनिश्चितार्थयक्षपतीतिवा
तादृशः । चाराएवदृग्यस्यैवं विधश्चावर्जीत । अपिचार्थो विरोधः पर्यपक्षेऽन्त्यत्रापिसंबंधनीया । अमित्रजित्वात्मित्रजित्कथं । योऽसुहृदं
जयतिसुहृदंकथंजयति । अथ वयोऽसूर्यंजयतिसूर्यंकथंजयतीति । अथवा जयत्रापिमित्रजिद्योनभवतिसएवजयथापिमित्रजि
कथमितिविरोधः । यश्चविगतवारदृक्सयोरदृक्कथमिति वविरोधः । तत्परिहारस्तुपूर्वव्याख्यानात् । अत्रधर्मिनिदत्त्यागश्चाधर्मस्यपतीता
विधर्मिनिदत्त्यागपतिज्ञातस्यपश्चक्तत्वान्निःकष्टधर्मिनिदत्त्यागएवतात्पर्यं द्विष्वंस । अश्रुजितिं नेजस्विंशास्त्रमार्गमित्रंवारदृष्टिं वाने
मत्पक्षोक्तं । उत्प्रेक्षोपमाविरोधाभासप्रमुखयस्तेचलंकारसंसृष्टिः । ततःतिमीत्रेल्यपादानत्वं ॥१३ तदितिनलप्रतापस्यनलयशासश्च
क्रियाश्रस्यामिमोस्यर्यंचिनोनिःप्रयोजनमावितिबलायदाचितेधलनदापरिवेषमिषास्त्रर्यस्य चंद्रस्य च कुंडलमंडलं वेधर्मिनिर्मितं रेखावल
यंकरोति । तत्र जयस्थ्चंद्ययाश्चहेतारिमादृधाच्छितावितिया । सूर्यचंद्रास्यायकरणीयं तत्रलतेजोयशसामेवमस्तमितिवेयधाप्रस्वितात्
डलीकृताविति भावः । अन्यपक्षेपलिप्यादिवर्षेध्रिकुंडलीक्रियते । परिवेषायंनन्वतिकिंतुकुंडलमेयमित्यपन्हवः । परिवेषस्यकारणिक
वाद्युत्प्रेक्षा यदपयधतिवचनादपर्वर्तितदति क्रियायनस्तुउत्तन्नेयाः । केतवादितिनावेयुनदिवादण् ॥१४॥ वदनमाहेत्यमिति ॥

नैषधशोषीट
।।१०

अयंयावत्कलोकोनिर्धनोन्नावातियावकमस्तूहस्यतालेख्यकारद्रूपांबालीमकरपंक्तिं।दारिद्र्यदारिद्र्यंनिर्मायितलोऽलीकांनयचकार।किंतुधात्राघ्र
इव्यलिखितानिललाटपट्टेकोवाक्षराणिपरिमार्जयितुंसमर्थइतिवचनात्पद्मावधस्ताल्लिखितांलिपिंतस्यामेवचकारत्यर्थः।यतोऽस्यांलताःका
ल्पवृक्षोयेनैवंविधः।कल्पवृक्षःकिलकल्पितमेवददात्ययंत्वकल्पितमपीतिवक्ष्यमाणात्तद्विशेषःदरिद्रस्यापिदारिद्र्याकरणाच्छिदोऽपिबिन
तिस्याधारणी।विधस्यलिपिःस्यात्कृतेत्यर्थः।यत्खलुयस्यनविद्यतेऽस्तेनदरिद्रोऽभिधीयते।यतस्तेनन्यासकृतंनदारिद्र्यस्यविनाशंकृतमितिव
दान्यतमोयमितिभावः।दारिद्र्यदरिद्रतांधरणीयाल्पितकल्पपादपोयंविधस्य।लिपिस्पष्टनयचकारइतिवाप्रबंधः।वक्ष्यमाणत्वाविधस्यलिपिम
लीकांनवकेऽपित्वके।दारिद्र्यविद्रावणादितिवा।अल्पितेतितनकरोतीतिण्यंतात्रिष्ठापादपइतिसुपातियोगविभागात्कः।।२५ प्रकारांतरे
णभुजनरपिनितरांवदान्यत्वंवर्णयति।। विजृंभेति।। हेमादिःस्वंदरः।कश्चाऽर्थिनेदेयंयन्नाकारियत्स्वयमसुदानजलव्याधर्मनाकारि
तत्तेनराज्ञानामांतवशाह्वास्योंसमास्यायंयतांकेशाएवंशिरःस्थितस्योयमयशोयुगमस्मन्पतात्तत्करणलक्षणपयवाम्लानेदिफाल
बद्धाःकेशाएवशातरिर्थः।एतेद्विफालबद्धाःकेशानभवंति।किंत्वयशोयुगमित्यपकवा।ह्नपकंवा।प्रपंच्यतेनेपियावदेतद्वयंनतता
वत्वतुष्टानाद्दिवासाः।एतेनास्याऽयशोलेशोऽपिनास्तीत्यपिसूचनात्पर्यायोक्तं।शिरःस्थितमितिचायमहत्त्वेलौकिकीवचनभंगी।अर्थिना
दित्यन्नतदधीनवचनदेयत्वावेतिस्याति।।अवपदयोजनाकालेनकारव्यवधानेपिगमकत्वाद्वृत्ततः।कालराशिः।पात्रादिः।।२६ अस्मिन्मिति।।
अयंराजासर्वदाक्रमेणकाव्यकरणव्यसनेशास्त्रमननव्यसनेवशामवता।काव्यकर्ताविडपायूमस्तसुदेवद्वक्षणिकालमतिवाहयन्।प
दीयात्स्याक्षेपादिस्यमर्थः।कविवाद्यस्यासवांचद्विनतायत्तल्पशोभःप्रतिदिनमधिकामनिहद्विदधौ।बुधेवेतीवशाद्वावाच्यालंकारः।एवंकारा
वेवा।किंचित्तुबुद्धेवत्पेवपावः।कविनाबुधेनवस्यमभ्यस्यवमऽयंसुखावरुद्धविधियत्वात्कवन्नयंप्रतिदिनमुदयंनदधावपितुदधीवेवत्पर्वदति।
वाऽपवर्दितिकमुपगच्छताष्ठकेणरौहिणेयेनवस्यसंघातरादिन्यमयमतिवाडुयतुपरायांतेजस्वीतमोपनयनेवास्यमघौदिनेश्वरोपिप्रातिद
नमुदयंधत्ते।बुधश्चकोऽप्यदाहवेतिरस्कृत्यसमापराशिस्थावितिवोविविदः।अस्याशामितिकविर्ल्पवक्ष्यतपक्षेव्यसनवा।विवंपक्षेऽस्याशांदि
शामऽपिश्रस्याशामित्यर्थः।केचितुप्रवीकिंनपिपावनसायोरगतेःसूर्यपक्षेदिशमर्कातिव्यावदयंतापरायांनुसमयमितिकपिलाव।।तत्राऽ
निराधितमऽयंदेवंनयन्साकवन्नयंराजाप्रतिदिनमुदयंनदधावपितुदधावेवेतिव्याख्येयम्।ऽस्यत्वविदां।[…]पमातुपासयमकांनिञ्च १०

स्यामोव्यसनेतिकइतिचिन्त्यः।संख्यावान्पंडितःकविः।धवानाःनागविःकविः।कोविदोबुधः।रौहिणेयोबुधइत्यमरः।।अजस्रमितिनस्त्र
वाजिषेनमिकंपातिरः।उपेयुषेत्यपेयिवाननाश्चानितिसाधुः।उपेयुषेत्पादेस्ममितिपञ्चाद्द्वियोगेष्टताया।दिनेश्वरेतिस्मादामीश्वरेतिशापसङ्ख्या।
एवपदेऽपतिपत्स्वतेःप्रतिपदविधानासावाव्ययीसमासः।दिनेदिनइतिवाप्सायांद्विर्वचनं।तत्रचैकपदत्वंद्व्येकपदत्वंवा।आम्पवप्रिपवप्रि
देवदत्तेस्वकातद्धावमिकपद्यं।कफेंकफेंवाग्वागपवन्नपवत्रित्यादेःपूर्वपदेप्यनुस्वारादिकार्यप्रविशेषपदत्वमित्यवधेयम्।।२७ इदानी
मुक्तिविशेषेणप्रागुक्तलक्षणमाह।। अधोविधानादिति।। प्रथिव्यासारकवस्यौक्रमायस्यांकमलपल्लवयोःकमलविद्रुमयोर्वाधि
कारात्पुनापेक्षमस्यपल्लवस्यकोस्थापनाद्वक्रमेणोर्ध्वमुद्धृष्टमुपरिवेश्मस्यपदंभविष्यतीतिहेतोः।किंब्रह्मणातल्लक्षणत्वतयोर्हरिस्वया
अविक्रि।वक्षत्रोशिरःसुदानेन।मतानाकम्पवर्त्तिनं।तस्मादयादिवपरिस्थापनीयमुद्धरिखं।किंतंकवंतीप्रकिं।ब्रह्मेवातुपायस्थो।लक्ष
णान्वितयोःकमलवीणादंडयोरधोदेशेस्थापनाद्द्वमुत्कृष्टयतोभविष्यतितत्कहरिस्वयाकिंतमितिकेचिद्यास्वर्दन्ततेतत्तुपरस्परनिरपेक्ष
णापवर्गाद्युक्तलक्षणान्नाम्नकार्यकरणेप्यामध्याद्दिवद्रेद्धमक्षावातुपपन्नेरूपपेक्ष्य।केचित्तुकम्पोदकस्पमलंकमलं।पक्षेशोबालः
प्रवालःइतिव्याख्यातं।तदपिकयांजिशाशैरवामावाद्देपेक्ष्यम्।उराजवतीतिभविष्यतियावत्पुरतिलट्।।२८ वयःसंधिमभिधायाह।। उग
दिति।। अयंनलोगतमकल्पशैशवोलोकत्रयविजयी।नेनचतांडागारंपरिवृत्तंचेतनवाशूतेनचेत्यनेनानुषंगिकत्वेलक्ष्म्यादीत्पते।अतिश
यितदानश्रवस्यसर्वमवोक्तवाद्यपरिमितत्वेनविरोधभावेनवाक्ययंवन्नवव्ययत्वेन।शैशवशेषवानित्यनेनरामादिभिरदिशावत्तुनंगाय
साधारणंकर्मशैशवएवकृतंयावतधानेनापिदृतिनत्वमानोयमितिव्यज्यते।अनेनशरदिनैवप्रतिपादितेकेवलंनेमालामोवशिष्यत
इत्यपिसूचितं।शैशवमेवशेषामागम्पत्तानितिकेचिनत्वयोऽजनासावारूढत्व।द्विणैवगतार्थत्वान्मेतुपोश्राधुवापातादुपदर्शश्चात्रजग
द्विजयानंतरंमदनमित्रभूतंयौवनंतोयथाकानानमाश्लिष्यतितथाशरीरंकर्मश्लृतं।नारूपंकष्टेश्लृतमाश्लिष्यत।यौवनमपिमदनस्यसखा
कर्मश्लृतंनारूपंकष्टंश्लृतंशरीरमाश्लिष्यदिति।वाशरीरमपियौदयन्निमदनस्यमित्रं।यथास्वतएवरमणीयवनंऋतुर्वसंततदीपयतितथा
स्वतोरमणीयंवपुरपियौवनमुद्दीपयतीत्यर्थः।रतीशस्यसखाऋतुर्यथायौवनंमालिंगत्फदीसंकरोतितथास्यवपुरपियौवनमालिंग

रसप्रबोध ॥११

उद्दीप्तं च कारा। कीदृश्या यौवनं। तच्छरीरेण लिंगितत्वाद्देवानामं कांतिमत्। अनेन तत्कुचपायौवनफलं कृतं तत्तयौवनेन तत्कुचरितिमैं ध्वं
ध्वन्यते। ऽवनंरक्षकमिति केचित्तत्तु पद्युक्तकत्वाऽपेक्ष्यम्। उपमाप्रमकानुप्रासः॥ रतीशाम्पृक्ततरिसृत्र चेक्रत्यक्ष्य निपकृतिभावः॥१७ ॥
शरीरवल्लिप्रक्रमते॥ अधारीति॥ तच्चरणेन कमलेषु कृत्पुष्पाकर्षणा वा कारियतः पद्ममायेषां लक्षणत्वेन पदिमानीति वा पद्मानि।
पद्मोवाला तेनैता निर्मलक्ष्मी कांति। मामात्रि सेव बाया निवर्तितिएतैः पद्मपञ्चमिया कर्घकार्यक्रमेण म्वतो। निःशोनत्वात्तत्पुष्पाश्रित
बाह्यकर्षणा। प्रवालेतत्पाणिशोभालेशो दिक्कतः। यतः पदेलक्पल्लवः। शरीरनिष्ठावयवचरणशोभालेशो यत्र विद्यते। तत्र शरीराच्छ
हावयत्पाणिशोभालेशो पिकधंवर्तेति। इनेन पद्मस्याप्यायोगादिस्पर्धि। पद्मपल्लवाभ्यामेतत्पाणिचरणमधिकमित्यर्थः। शरत्विन्दवो निर्म
लाः पर्वाणि शबास्मरस्यकिलो निशानाथस्तन्मुखपरिवारकत्वेऽप्यधिकारित्वं न लेभे। किंभुतमाम्यं। शरत्पर्वशर्वरीसंबंधीनस्परमणीयत्वा
दस्य तुमस्य नरदरमवेत्तरमणीयत्वादिस्पर्धि। यद्वा शारदत्वाद्दहनत्वा त्वरो। अष्ठात्तुमशाकनृप्राप्यंनलेभे। उरोवश्चानेदितार तत्संज्ञायत
तत्स्पर्धा। लोकिकावयंपवप्तुक्तिः। रमणीयस्य नायकस्य रमणीयेनैव तस्मेन न्नावितव्यं। योग्यत्वान्न वास्य पद्वेकिंप्रकारेण तल्प वम
ता सप्तवक्त्र पितल्लेभ इति भावः। ऽन्यान्यपूर्वहोस्पेनिर्दितवाहास्प्ययोगपानलभति। निर्मलत्वात्पूर्वपवाहकलंस्पाकेतिस्पष्टत्वादितिवा। श्रीपृ
धानत्वात्। एवाऽस्य वृत्तेः पृच्छिकलत्वादिति केचित्। तन्मुखपानवेसंजातेप्यधिकवैरित्वं नप्राप्तो। पितृप्रामपवायतः। श्रीपधानः। श्रीपधानो
हि दास्या धिकारान्तत्वं ताविवैरि त्वमेवप्राप्त इत्यर्थ इति केचित्। तु गौरवामावाहनो। किंकृत्किं कृत्संगपसंगा कवतन्नप्याप्या नावपति पादन
परवाद्यापेक्ष्यप्राप्ता रेहिंपांददाता। तिशारद इति केचित्। व्यतिरेकानुप्रासौ। शारदपीतपुरुषप्याछालीनेः। वतिकेनवो दृष्टनष्टेपिशारद इति
स्पष्टाक्तिः। तत्कृयकायेति विप्राषापायेमत्पादिनानडंपकवं। शारद इति प्रवार्ष्मिंक्षिवेलेत्पण। पाविकि इति नवार्थकालात्वज्ञानस्तद्वितरतिरि
लोपः। पार्वण इति पर्वेपावेसंबंधः। णिश्वन्निति प्रकृतिभावः॥२० तत्किविशेषेणाऽद्भुतरपिप्राप्तुंकलक्षणत्वमाह॥ किमस्पेति॥ रोमणांश्रि
पुणाऽश्चध्वृष्टकोशिरारेखाणिर्दिहातलस्पसायुणाकिंनातगणदपितृमणश्रामान्। गुणगणेनयागणाकेनवहगारेखाएवलिखिता। तत्त
त्रिरोमाणि। अनेनस्पवयुणग्यादिसंस्कृविनांघाषराद्वित्पापारोमहृकुपस्मुद्रमिषाऽगकृताऽइषुणसंवद्विनाश्रून्यविंदवश्रृंकिंनकृता। श्रुदि ११

M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 1379

Title: Naisidhya Tika (Sesha)

1379

In Complete

	Naisidhya Tika. - (Sesha)		Title
			Author
			Editor
			Year, Vols.
			Publisher
1379		Pages 12 to 32 (~~Except 16~~)	Remarks

कृता एवायत्र किमपि न विद्यते तत्र गणकैः शून्यत्वप्रतिपादको बिंदुर्लिख्यते। तदयं रोमकूपशून्यत्वेन भवति। किंतु दोःपराद्दिर्लप्रतिपा
दकाः शून्यबिंदव एव लिखिताः। तिम्बको योऽर्द्धकोटीसंख्या निरोमाणिमाङ्गुष्ठ इतियावं निरोमाणिमा वंतःकूपाऽस्यनेन च रोमैकैकं कूपके
पाशिवानामित्यादिसामुद्रकलक्षणयुक्तत्वं सूच्यते। पङ्क्तियमकानुप्रासः। अजागणादितिपंततावृद्धिविवर्द्धिगण।।२१ अमुष्या।।
ध्रुवमुष्यैषा वैरिगिरिशाकारणं बलाद्वृहणे अनल्पस्य नलस्य भुजास्या मर्गलस्य दीर्घतापीवरताव सायेणस्पृहाता। तत्रैव वैरिदुर्गलुंठने
एवं वृक्षःस्थलशोभया पुरद्वारेषु कारामानं यत्कपाटं तस्ययाऽतिकविनम्रा विशालता वा प्रास्टहाता। ऽनेन युक्तेऽयमेवायमणरिमिध्वना
वे। लुंठनेदियःशालकोऽर्गला भवति स एवडरो वनिर्मारं नष्टस्फाति। आजानुबाहुत्वं वृढोरस्कत्वं मनाकलनीयं चानेन सूचितं। तल्पेका
मुष्यामा। न द्विषं नेभलिंनता।। पुरद्वारं तुंगोपुरमित्यमरः। अनयत्यकमधिारयात्तलस्यत्यया।।२२ स्वकेलीति।। मुखकोमलत्वस्वरूपेण
इषद्धसनं निर्जितं चंद्रस्य। मुखावयवास्तूतलोचनं निर्जितकमलं यस्याऽशवधनिर्जितपद्मसौभाग्यस्य चंद्रपद्मलक्षणद्वयी नयनयो
लास्य पद्मणा। यंतुविद्यतेयन्नेवंविधे जगति स्थावरजंगमात्मकेन लानन्यस्यस्याहदृषंवस्तुशोपमानं वा न विद्यते। दरेस्कपद्मं कोऽस्वेसपा।
आनि। नानिवृतदंडोनैवालितानां। तिपमयस्यतस्योपमानं किमपि न विद्यत इतिभावः। व्यतिरेकयति ज्ञातसपप्याहदृह्रपाद्य भावस्य पूर्वार्द्धि ×ध×
नवे त्वगर्वविशेषणस्या। भिद्विक्रता। सदृशावस्तु तरस्य भावना तद्वयोत्यादिना वैनइति विदध्यमि। वाह्वरावरेइति प्रथमा द्विवचनांत मि
तिताह यलक्षणेनाखेननयमस्मान्यपिकमलानि जितानीति संपद्यते इथायोजि। पद्मे सौभाग्य परः। वरावरं स्पाजगता निविध्याजिवरमितं
एनेशना निक्कार शब्द न्यत संदरस्यं दरांतर इति महत्त्वं स्यत्काव्यमाग्र। एवं मृत्वा प्रतिमेतिनावक मकिरणेष्ठ आन्ध्रोपमधृइत्यदं
चराचर इति पक्षे अर्थविवेकत्वं चव्रजावा।।२३ अमुमेवार्थं लौकिकोक्तिविशेषेणाह।। स्मरोस्द्वेति।। अहोआश्चर्ये हिशोवतजिता
स्मितं न दर्शिताऽस्यनायाऽस्मत्त्रयप्रतिपादनपरा लौकिकोक्तिः स्मरोस्द्रशाश्च्या ज्ञाल्पक वचनानवाहदृशा स्मरोद्द्रं स्मितेन श्रियऽस्यकेन वक्त्रा
मानत्रयप्रतिपादनं मोरवाद्वौ उपमिता तु पधानभूत वस्तु विषयौ मद्वीयश्री निधातः। मदीयस्याभितिपाठे कवीनामित्यर्थः। गराय सा निक्कवित। स
व्यमिति नत्वामयेतिनिपातनात्साधु।।२४ स्वयालेति।। नलशिरोस्द्वेःसद्द्या मपिशिक्षा स्वकेशान समूहस्यच्छस्येतियावत्। यथाबाला

नैषधटीका
॥१२

बिसर्गीतिबालत्वात्ः अथ च मृगस्य बालस्य तारस्य प्रवेशचापलं युक्तमुक्तं लांगूलबालेन व्याजेन अपराधाभावाय पश्चात् पक्षिमरीमृग्य
मेवकथयति। अथ च। यस्मुक्तो न वतिप्रसूतएवो महकलप्रसूतबालकेः अदृष्टपर्वकिंवर्तीं हीनत्वात्ीयानां स्वबालकानां चापलं स्पर्धामिप
राधाभावाय इन्द्रादिवालनेनदर्शयति। बालेनाज्ञानादेतन्कृतं क्षम्यतामिति। समासोक्तिरनुप्रासो। अन्नमांगे शिरस्पस्परः। अन्नमांगजे रितिप्र
सर्पाजनेर्डितिडः। अमूर्धमित्रकादितिप्रासोप्पलुरबाजलकान्नमवति। समिति पदार्थेनियोगेन ऽन्नमांगजेरितिटनाया। अनागमद् तिकि
यार्थत्वादिमाक्रियया युमजिवेष्टीत्यादिना अंभतनचेवाचतुर्थी। चपलत्वात्क्षस्पगुणवाचिवाद्रापल्याद्यप्रस्य इत्यादियोगदर्शनाद्वा
पल्पमितिष्यन्नायदापिप्राप्तं। तथापिद्युवादित्वात्गुणिवापलमित्यपिसाधितिज्ञेयम्। यन्नगौरवमित्यादिवद्यमा। सोपिसाधु॥२५ मद्यो
तस्पराज्ञो मदनकल्पज्ञोनयेन मदनोयमितिभ्रांतिः स्थायीांतःकरणस्पतंधस्यजिलाषेणमदनजनितो विलासः करादिः सोपितस्मिन्ना
ज्ञितत्रिलोकीस्पसुन्दरीनां मुन्दरीणां इवोक्तिप्रकारेण विभ्रमदनविभ्रमोजातः। अपि कस्याश्चित्बलीयस्त्वात्मामात्मविशेषधर्मेवकार्यत्वा
च्चतत्रदृष्टेपतस्पमहाधृतत्स्पत्रनपौनरुक्त्यं। एतमेवज्ञातायोः स्वत्रापिज्ञेयः। चोपरस्परमद्धुयेजगत्रयीयुवामितिमामान्येनयद्युक्तं।
तथापियोग्यवादस्पर्शितपतिव्रतादिव्यतिरिक्तानामितिज्ञेयः। तथाचनानौचिता। एवं नकाचिज्ञीत्पादाविदितेयां मन्मथस्त्रियेवेतिचकाराम
वकारार्थत्वात्स्पाययद्वितीयंसस्मुद्ध्यार्थत्वात्स्पायपतिव्रतानां मदनोयमितिनिरभिलाषमेवविशेषत्रमोजातः। अन्यासांजतस्पतोछयापीति
हेविध्यमितिवानौचितीपरिहरणीयानायकोकाषितास्यर्थात्रामपिविभ्रमोक्तियुक्तेवेतिवाविभ्रमो। भ्रांतिदावयोरितिविश्वः। विभ्रमद्ध
स्याकालभूषारचनाविपर्ययिइतिवालंकारिका। मननंशाश्राद्यस्पाअज्ञानंज्ञानंमहन्मपाभिानीतिमन्मथो मूलविभुजादित्वात्कः॥२६ इदा
नींदेवनागमर्त्याङ्गनानां मदनविभ्रमं क्रमेण श्लोकत्रयेणाह॥ निमीलेति॥ नेत्रसंकोचाभावत्साक्षाद्दृष्टा तं सादरमवलोक्य स्वर्गदेवीस्त्रि
यः जनतस्मातस्पारा निमेषरहितैर्नेत्रैरग्न्यापिप्रकटयंति। देवीनांस्वतः सिद्धं निर्निमिषत्वमेतद्देवलोकनप्रसिद्धं तयोत्प्रेक्षितं
यद्बहुतरमस्याचंचलवतिनिकरदर्शनप्रस्मयंति। उत्प्रेक्षानुप्रासो। त्रिदशीतिङ्‌याेगलक्षणोडीष्। जातिलक्षणोवाडीष्॥२७ अदृष्टति
इत्यस्पदायं नेत्रद्वयंप्रफलजाबितायतो नलाकस्प निप्रफितं निष्फलंदायतो ऽदृष्टनलपातालवासिवादितिवक्रः। अदृष्टो सुप्रियोनलविषयेश्च

मनसाचवक्राद्वयमंतःकरणेनसत्त्ववंतिस्मनिंदंतिस्मवाचदादेवकाश्रीणामाहरएवास्मास्वंजाततदैवनागस्त्रियोप्यात्मनकर्मस्मृताःसुवंति
स्मनिंदंतिस्मेतिकेचित्। निंदास्तुत्यसंबंधपितत्संबंधोक्तेरतिशयोक्तिः। अनुप्रासश्च॥२८ विलोकेति॥ नयनसंकोचेप्यप्यनवरतवाचनाव
शादसुंनलमवलोकयंतीनिमतिषीनिर्नलिस्पावलोकनेनेत्रनिमीलनरचितःस्वल्पोप्यंतरायोनप्रापि। निरंतरंदिदृक्षमानमवलोकनकारस्सा
नावेप्यवलोक्यते। यथापिहिनेकारागारेतमस्विमस्रष्टासुरवायकृत्वेदेष्टोमस्यविविनिमीलितनयनेनतथापिकोतानमंबृक्मिति। अनुप्रासश्च
नास्यावनात्संस्कारो नुस्मृत्याद्यनुस्मृतिरितिद्यानस्वामी। अलंनीतिलमेश्वेत्सुदृष्टौनिमिषाविषमुक्तोरितिङश्। मन्याद्रितिरितिपोपधत्वान्नङीश्
॥२९ अस्पर्शितपतिव्रतादिव्यतिरिक्तानांमूर्धन्यामपिमुग्धानांक्रमेणतस्मिन्ननुरागमाह॥ नकेति॥ काश्चिद्रात्रौस्वप्नेपासनलेनाज्ञ
नादपित्रप्रवर्षाप्पराक्षात्। कांचनामध्यस्पवेनलेनाऽगादात्। ऽपिनप्रवर्षाप्पगादात्। कावाबद्धा। नलस्वरूपतयाचिंतितमर्दकामतीस्वप्नं
वंक्षिमदनेऽक्रमिनाकृत। अपिउमवर्षाप्पिऽकृत। क्रमेणमुग्धादीनांतस्मिंश्चिन्नासंगोदर्शितः। स्वप्नमनोमनोरतवमितिकविताभः। अनुप्रासश्च
यमकानुप्रासो। नामगोत्रेक्रतंगोत्रंगोत्रसुधरणोधरइतियादवप्रकाशः॥३०॥ इदानीमस्पस्त्रीणांतद्योग्यत्वप्रतिपादनपुरःसरंनैमीव
संगंकरोति॥ स्त्रियेति॥ योनयानलस्पाइंयोग्यास्याभित्यात्मानमवलोकयितुंदृष्टत्वात्‌स्नात्तदर्शनस्थिरलंचित्रादावलोक्यगतगर्वया
कयापुस्त्र्याऽपत्यस्वरूपयाविइष्याभैमीव्यतिरेकेणनिश्वासमलिनोनाकारि। अपितुसर्वयापिकृत। भैम्याचवित्रेनलंदृष्टातद्योग्यत्वा
न्निःश्वासोनमुक्तोऽन्याभिस्तुयोग्यत्वान्निःश्वासोमुक्तोयतोदिक्षा। किं। ततश्चभैमीव्यतिरेकेणकाचित्तस्पयोग्यानभवतीत्यर्थः। तमालोक्यालं
नमवलोकयितुंद्युतइतिकेचित्। तस्पद्रा नयेतिकेचित्‌साधम्यपस्तुरूपानिरूपाद्युधमनोतयोरित्यमरः। विहायेतिल्यबंतस्वरूपोनिपातो
विनार्थेवृक्ष्यः। नद्याग्नेयवततान्यत्रापिदृश्यतइत्यत्रततोन्यत्रापिदृश्यतायाका। यत्संयुगंगणेवार्धविन्नि। मत्वाहदशिग्रह‌णमशिष्टमयोगानुमा
राघवोज्ञेमामितिद्वितीयाज्ञेया। तथाचविहायदृश्यतइत्यत्रकर्त्वप्रमानकर्टकत्वमित्याद्याक्षेपानवकाशः। एवंनायकनायकमपास्येत्यादा
वप्येवंनायकेदृश्यः। मलीमसइतिचोक्तान्तमिश्रोत्यादिनिपातनात्साधुः॥३१ इदानीनलेभैमीमनोभिलाषमाह॥ यदेति॥ उद्यु
मानःसाप्यमाणःपक्षिणिवस्त्रप्रथशरीरस्नक्रिकेणवयस्पापक्षिणामुच्छ्रेनाबलितनयस्पवाणस्पनगरमसस्पवक्रहंशोणितरंगस्पहृव

नैषधटीका ॥१३ लाकारेण यथा पद्मह्रस्वा परास्त्यो मद्रनः प्रवेशितः तथा वैदर्भ्याम् अपि मनो वैराग्यान्निःसंबद्धं वयस्या तां ऋप्ते नैव सम्महैता तावं तं तद्गीत्राव समयंतिति दिक्कां
कृत्वा मद्रनो वेशितः इदं वैनलस्य संबद्धं पश्या कामः स्वाद्विषये एव प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ रवव्धितिवा कस्यालंकारो। प्रसिद्धो वा को हम्मदनस्ता रूपविक्रीस्र
हमानस्य कर्म्माणः कोहृशः सोगं सुखं वृत्तं क्षेत्रो जयति वा नच्छीलेन क्षिपो पमे बाणं स्मुरणमुताया: कामुकेः निरूढेऽस्य हेतुः रूपमास्य
श्रीरुक्मप्रसुरवा बाणदर्पापिनो दधं शोणितजरूं दावति गतवं तदशति॥ तत्तो गरुकमाकृह्यस्मृतमात्रेगतो हरिः बलपद्मक स्व प्रदिश्तो बाणस्य प्रथय
यो ध्वरामिमिति विष्णुपुराणादवगंतव्यं। मदो हर्षस्त्रिपनयोरितिविश्वः प्रवृत्तिसारेण विदर्भजाया रुक्मिण्याः संबंधी मदनो साहस्रक्लिव भन्स्रानि
कारा बलदेव स्मशासुतत्रेनर्हषतिनकत्वाकामः ॥ पतिश्चेनचरि यिश्राशोलि तच्चंरवे शितश्तियन्नर हरि नद्व्याख्याने तद्विरूवार्ष वतीक्कि
रवाह्रोषां तरस्या पिस्य ष्टवाह्यो पेद्यम्॥ नोगातिपावे नोगिनः सप्परितनोगस्तुक्काचिला पिनष्टी त्यर्थः॥ नोगः सुखे स्त्र्यादिनृत्ता वस्त्रे फणः
काययोः॥ बवगवाल्यादिनो वयिट्स्पमरः सस्पृह्येतिद्वगा षेडव्ययं। पक्के सदेल्पेशि॥ २२ तमेव प्रकारमाह स्पृशतीति॥ स्वकायलावण्य
संपत्तीनामनुगुणे सदृशे जवारंश्रवणगोचरं प्राप्ते तस्मिन्राजनि विशिष्याः स्वपरमणोस्याः सकाशादतिशये न स्वरूपस्यावास्माकमष्य
भावस्त्रिक्षा नैमामदनाडेकप्रवणं मनो ह्रतमिवादिष्टवती॥ मदनायत्रवास्मनो नलएवसंलयमित्यर्थः॥ स्तूपवम्नं पदस्थेति के चिता शुनुप्रासः॥ व
रूस्य इति संरच्ये कवचनादिति शस्त्रानं देवेति नंद्यादिचाल्पः॥ वशं वदमिति प्रियवशे वदः रवच्छ॥ अनर्दिषदन्तस्पेति मुम्॥ इर उपेति॥ ४
अतेनमा स्वावसरंपरित्यज्य प्रतिदिनं बंध्यप्रस्तरोपिञः सकाशात्नत्वं बंधिनो वास्मिवा मागत्य प्रतिभासवती। तेषामवसरेनलाकर्णनिस्केनवा
दित्यर्थः॥ तेषु बंदिषु नृपतीन्स्मरपहाय एविरूदावलीः पवस्तु नलं स्तुएवती प्रतिशयेन रोमांचिता बभूवार्थं अलं नलं स्तुएवतीति वा प्रतिरूपतान
न्य न्रूपानिति केचित्॥ नृपती नृपवरस्तुस्तुएवती नलं प्रति विनिद्ररोमाजनानि केचित्॥ बंदिनामवसरे रुद्ध्य तेस्मेति के चित् श्रवणानुरागस्ता
त्रिकं प्रहतिः स्वदर्शिताः ॥ यमकानुप्रासौ॥ उपात्यत्नेतिपाइमेति सुत्रात्स्यतद्भतिस्वरितेतो दिवादिकस्पप्स्वे रूपं॥ अजिरजोः प्राचामितिप्र
परस्मैपद्योः पाक्षिकत्वाद्रायगात्मनेपदे इतिरान्नरहरिःसे ह्वेषाक्तितं तत्रैनकर्मकेकर्तर्यविवतयोः पदेकस्पतदृज्ञानादत्र चतत्वाना वात्रज्ञानविलम्बि
तनिल्फपेस्यम्॥ नृपती स्वतिलक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वं॥ विनिद्ररोमेति मांतं डाबंतंवा॥ जनानिदापेत्यादिना कर्तरि विप्जनिवध्योरितिनिषे १३

घाहृद्यापावः॥ २४ कथेति॥ परस्परं वार्त्ताविषंगे गेतु सरवी वदनात्तृणे पिविषये तथा नलइति नाम स्याः कर्णितिस्यक्कषांतरंकार्यंतिरंवा
कथितिपरित्यज्याः नयानैम्यातृषिणतन्नामाकर्णनिपन्न प्रश्रवणयाबभूवे। किंडनवधिया यन्नलनृपवर्णनिकर्णयोः स्करूकहति। किमेनाम
मातुरागान्नलकथांकथयंतीति बुद्ध्येत्याशयः॥ नलनाम नातितृणविशेषणे इनयथाख्यानं तत्तुर्य एव प्राधान्यस्फुरणान्नलान्नाहरस्पराह्याम्राश
क्षीस्पदविनागोरवात्तावाडपेक्ष्यम्॥ तन्मेति विरहव्यथया क्षराद्वकध्यते नलः पोटगलेराक्षिपि ष्टदेवेकपाश्वर इति विश्वः॥ अस्मूयते तेनावेयगाल
नेपदः॥ २५ स्मरादिति॥ हृतादतएव निर्मिमिषनेत्रान्मदनाद्भिनेमित्तस्मादन्यं ह्दष्टांतंकाविल्पः नेन विम्पा मेनस्ता तरुणास्तुवताजनेनप्रयोज्ये
नस्थातुनेपधंहष्टातमस्यापयत॥ अन्यस्योपमानस्याभावान्नलमेव हृष्टांतं जनो दत्तिमित्यर्थः॥ अथ ह्रितदेः संबंधेतस्मात्स्मरान्नि मिषेकपक्ष्वा
देवश्वात्तिमिषवंस्मृतवेनोत्येक्षितं। अथवापरासोः राज्ञाद्देस्थानेस्योजिपिपिलते। स्मरादिति जीवेत्यपादानत्वं॥ अप्पदहस्पाप्पदे प्रतिषायामिति प्राक्षु
नैषधमितिनिषधानामयमिति संबंधमात्रेण। प्रकरणादिनावस्वस्वामिभावसंबंधाधिगतिः॥ निषधानां राजेत्यर्थे जनपदलक्षणस्त्रोबाधकेनाद्धि
वाकृत्वादीतिणपनप्रधाइतिस्मात॥ अस्य प्रवयहित्प्रश्राक्षितादहावायेपातिषद्रस्य॥ २६ नलस्येति॥ अनयानिषधदेशादागतानाञ्चारविह्नुति
पाचकदेशांतरभ्रमणशीलिनो नषधस्यगुणानौदार्यादीन्प्रहष्टाः नवतांदेशे कोराजा कोहग्गुणः प्रजापालनं कोहक्करोतीतिव्याजेना अनंतर
चनलयशो वर्णनिस्पादरमाकर्ण्य चिरकाला ऽमनीयमानयान्स्ठा इहग्गुणो राजा कथं नलप्रशतशतिविमन्यकृता॥ अविमनायमानयेत्यकारप्रश्लेषे
णानिपायविराय॥ अविमनायमानयाज्ञातं। चिरकालमाकर्ण्यं स्वेवस्त्रिरचितयाः वह्नितचितयाज्ञातमितिवा व्याख्येयम्॥ तत्क्षीर्विभुक्षीमित्यपिपाव
॥ अविमनायमानयाहृष्टचित्तयाबस्वे। एवं एवं युक्तोनुरागः इतिस्ववेति के चित्तत्र विरायेतिङ येतिं विरायनिपायेतिवा संबंधः॥ अथवा वायदतित
रामुदकादिपानं करोति तत्रैव चिरकालमनवहितां तत्करणं भवति॥ अविमनायमानयेतिपाठभंगी इत्याश्रिमानिन्ये तिके चिद्व्याचक्षते। तदवाच
कत्वाद्युयोनवाडपेक्ष्यम्॥ अविमनायमानयानलादन्यस्मिन्ननुरक्तया ज्ञातमिति केचित्॥ अकथितं चेति द्विकर्मकात्वचेद्रप्रधानेकर्माणि निष्ठा
ततश्चनयानिदितवा द्वितीयान भवति॥ चारणा इति॥ तडकं स्पादयो एपंतनिकर्मगत्यर्थमुख्यकर्मणि प्रत्ययंयांतिङ छादिगोणिस्पेत्यथावृ
ति॥ अन्यचाप्रधानेडुहादीनां प्रधानेवहिनीकियां॥ कर्मणि प्रत्ययेन्येषां॥ नियमो नैव विद्यत इति॥ गुणानितिनलोके निपृष्टानिषधाह्रितायांस्मृ

इति भावे तङ्॥ पक्षे निपाय तस्येति आस्यं व्यादाय स्वपितीतिवत्तुल्यकाल एव ल्यप्॥ विमनायमानयेति विमना इवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ्
लोपश्च॥ अकृत्सार्वधातुकेति दीर्घः। ङित्वात्तङ्॥ ३७॥ इत्थं नृपेनुरूपस्त्यादिना श्लोकपंचकेन नले श्रवणानुरागं प्रतिपाद्य इदानीं लिपिस्थ
भानुरागं प्रतिपादयति॥ प्रियमिति॥ क्रीडारसस्तिनौ जगत्त्रयजयिनश्शीलशालिनो लोकावयवनिर्दिष्टनामानो युवानो लिखितइत्याश्चर्यतिक्रश
लेन लिपिकरेण प्रयोज्येन लेखितं नलस्य चात्मनश्च रूपं संवादयत्या अवलोकयति स्म। चोप्रातिस्विकानुरागातिशायकत्वेन चेष्टाविशेषद्योतना
र्थौ। जगत्त्रय्यामेतादृक् सुन्दरतरं युवानं नाम्नी सेतावेव लिखति। काकथेयं स्मृतः परस्परं योग्यतानि वानवेति पश्यति स्मेति भावः॥ त्रिजगज्ज
यिश्रिया वितिविदग्धेन नैषधं वद्भावः॥ अलीलेषादिमिशमपर्वेभ्यो भावः॥ ३८॥ मनोरथ॥ वांछयास्वपाणेश्शरीरं तं नलं निद्राणस्याकस्य
रात्रौ न दृष्टवता पितुरपि तस्यामपि दृष्टवती। कदाप्यदृष्टवरः स्वनेकसंदृष्टइत्यर्थे दृष्टमात्रः दृष्टमिति। अदृष्टमप्यर्थमधिरूपमध्यात्मक्ष
दृग्गोचरं करोति। जन्मान्तरेऽपि सन्निहितानेवास्मिन्भवान्तरे। यद्दृष्टं तदृश्यतेस्यादेनिर्जन्मान्तरे कदापि नेति न्यायेन जन्मान्तरस्थानान्तरानुभूतसुखसं
संस्कारमस्मिन्जन्मनि दृष्टमप्यध्वस्याधिरोपितवदृश्यत इति भावः॥ चित्रार्पितनलदर्शनेप्यन्यपिस्याकाशादृश्यमानावादृष्टावाक्तियुक्ता॥ ना
कादिचेतसामप्यनेतस्याद्यनिनिद्वयेतिवियुक्तपाणेशादृशनिप्रकारत्रयमध्येवत्तरप्रकारत्रयमत्रप्रकरणे कथितमिति ज्ञेयम्॥ अर्थान्तरन्या
सः॥ ३९॥ निमीलितात्॥ निद्रयैव संकोचिताक्षिद्वयालम्बगोपयितावानेत्रयुगस्यापाः प्रदत्तप्रियाहृदयस्येति यावत् न केवलं तस्मादेव सं
गोप्य किंचिद्रिंद्रियुगाधृतः संगोपितः सतएव बाह्येन्द्रियस्यकुरिन्द्रियस्येव मनोनेत्रस्ववित्रयायषणेन मुद्रिताद्रूपलक्षणविषयग्रहणाद्।
कादिति यावत् देहद्वयान्मनसोपि संगोप्यतस्यापि ज्ञानुमपदवति यावत् एवं कृत्वा निद्रयालक्षणया सुखस्पृवस्थया कयाचिन्निर्माकदाचिद
प्यनवलोकितः स्यात्तादृदृष्टोजातयत्वकयाज्ञस्थयोरवंरूपत्वेनादृष्टोवास्मनलोराजा। महदद्दृस्य मस्याः नैस्याः संबंधित्वेन दर्शितः। मदारक्ष
स्यत्वेन निरतिशयानन्दात्मरूपत्वेनस्याकाशात्स्फुरितः इत्यर्थः॥ वराष्टोऽपिअशक्तस्यान्योन्यमसुखाय॥ निद्रावशान्नेत्रयुगं निमीलयति मनस्यात्र
बाह्येन्द्रियमज्जानेन बाह्यान्विषयान्द्रष्टुं न। मनस्स्वतंत्रेण। बहिरस्य तन्त्रं मनसः फलकत्वात् दर्शन्निस्पदवक्तुर्ज्ञानेमद्ध्वान्तरवाह्वक्तव्य
पलौ निद्रयावद्भूयापारनिषेधवक्तुर्व्यापाराभावे वाह्यार्थमनसोप्यव्यापारस्यैव फलकत्वा बाह्येन्द्रियपदं तदुगपरं ज्ञेयम्॥ यथा इति। १४

स्यज्ञानस्यामान्यपरत्वेपि बाध्यस्याविंधकपदं मेव्यापारनिषेधे बाह्येन्द्रियपदं गोबलीवर्दन्यायेन तदितरबाह्येन्द्रियपरमिति ज्ञेयम्॥ तस्मा
न्नेत्रयुगान्मनसोपि संगोप्यतः कं। यद्यपि स्वप्नावस्थायां बाह्येन्द्रियविलयात्तन्निरपेक्षेण मनसैव विषयाः गृह्यन्ते तथापि सुषुप्त्यवस्थायां
मनसोप्यव्यापार इति हृदोपि संगोप्यतः कं। तत्कंचित्सुखवायायैः सुषुप्तभावस्थाधिकतियंदेनैतन्निष्ठल्यज्ञानेनैव तस्य प्रकाशोस्त्य
निवारैव तस्य सुषुप्तिः स्यादेतन्निष्ठकार्यज्ञानोपरमस्यैतत्सुषुप्तिवादित्यर्थः॥ सुषुप्तो मनसोप्यव्यापारस्वेन तदिज्ञानं कथमिति नाशंक्यं। यथाभा
वोवाह्येन्द्रियग्राह्यवाभावाबाह्यवाभावे सुखवादिक्षनंतत्वावादस्यंतरत्वाभावेप्यदृष्टप्रदक्षतकेवलाविदोद्दिनिरूपसुषुप्तिविषयत्वम्प्यु
कात्मात्मन एव हृदयात्सुखस्य नवाबोधानंतरं वासुखमहमस्वाप्समित्यनुसंधानस्य स्वज्ञानानलविषयत्वमंतरेणैवमनुसंधानस्यायुक्तत्वा
त्सुषुप्त्यवस्थावशात् सुप्तनलएवममनिरतिशयानंदात्मरूपत्वेनस्फुरित इति बोधानंतरं तया ज्ञातमिति भाव इति यथाकथंचित्सुषुप्त्यवस्थायां स्व
प्ता एवं च यथाक्रमं श्लोकत्रयेणावस्थात्रयेपि नलस्याद्याकारो वर्णित इति ज्ञेयम्॥ बालत्वादतिरूढत्वान्नलविषयस्तदास्यानुरागः केनापि न
ज्ञातः किंतु तस्य मरारस्यपदं। तदाह्युराशिः। मनोपि शंकमानानिवालानिरूपज्ञात्वते। अपडस्क्षीणपाठ्युण्यो मंत्री मकरकेतन इति रहस्यवक
नापि यथा न ज्ञायते तथा कल्पितदृत्तमनोयं भवति। निद्रावस्थावात्ल्पानरव्यापिदिवालायाः स्वप्नरवाद्दयितं दर्शयिता कस्याश्चित्रेत्रे निमील
यति। काश्चिदापदर्शयति। समदापति निद्रया निमीलितादक्षियुगाद्बाह्येन्द्रियमौनेन मुद्रितात् हृदोपि मामध्यादात्मानं संगोप्य कदाप्यु
दित्तो वादस्कणकमनीयकदाप्यनुभूतवानस्यामहद्दृस्यमात्मैवंभूतो वशिश्यमहद्भूयतायद्व्हस्वकविषयः स्यात्तदा निद्रावस्थरेनदृश्य
यं। अपमनस्मयः इत्युत्कर्षादविषय एव स्यामिति विचार्य प्रियदृश्यपवाचैश्यामध्ये का भूयनंतं स्वयं प्रकाशो दृदित्यर्थः॥ अतएवाप
कद्यचाविश्वेतकमस्मिन्नपावृत्वाक्यमविज्ञावेरस्पतयाहश्यपवाज्ञकल्पायकमस्मिन्नटचे विवक्षयाप्युडिति वा व्याख्येयम्॥ निमीलितपंकजि
वेष्पत्तनपश्यान्मनादेवबाह्यविषयज्ञानिव्यापारम स्याएव हृदोपि हृदयमध्यमस्याविकनएव बोधः परिस्त्राणिस्वयाविरचनिःसारतया। किं
विवं कविवाजस्मसंबंधिअनंपरिस्तासिखेवा। आमनतामोन्येयव्यमवातादगनएव मुद्रितमागनसनसंबंधिमुद्रितं येनेति विवंभूतानाथाः। किंचु।
गाद्वेतनमाकिंचुमानिद्रयापरिस्याप्यवसंगोप्यकश्चिंश्चिददपश्पतिमतीनियावदेवमादितामावोवादितंनाखि। तद्रूपस्यामावबादितंका

कत्वनिमित्तविचपदादेरूपइतियावद्यतोरूप्यरूपएवंविधाम हीपतीराजा नलोऽस्यास्तैम्याबाह्येंद्रियंज्ञात्मनिप्रायेणचक्षुरादिम
हनहृदिकंस्मगमयन्त्यात्मैकगोचरीचक्रइवेतियावदितिबुव्येक्षा।काहम्युतादृशिंरूपंविषयमरूत्वाहृदयमध्यस्यापिबाह्येंद्रि
यंवापितिविरोधाभासः।हृदेकगमनवशात्तत्परिहारः।निद्रायामिंद्रियमात्रमुपरणाविशेषपिलोकातत्सव्यवहारानुसारेण।सिद्धु
गादिफक्तं।संगोप्येत्यनेनतस्मर्माज्ञातिरशिता।अवहितइतिप्रतिषेधव्ययेनचेक्षणादरःसूचितः।मनस्तस्यैकपरत्वात्मनोऽनुस्वाद्य
तोइंद्रियाणांस्वस्वविषयास्वग्रहणंतदेकपरितत्वयोस्तेहितं।यथाहृस्मशेषेंद्रियवृत्तिरास्यामित्यादितत्वैकत्वात्तरागात्तदलातानक
तत्विनिदद्रोकाउपमिपिघापनवकमपिबाहंसुखदेवमपिविषयंतादृशंमनइतिभावइतिनिद्राछेदाद्यवस्थाभयवतीयात्रादितिवायथा
कथंविद्यात्स्ये।अत्रपक्षेनिमीलितादित्यादोल्यप्लोपेकर्मणिपंचमी।अनेनतिपक्षेप्रज्ञादेराकृतिगणत्वाद्दृणपक्षेसंबंधमागतेनसु
दितशाह्ययोःक्तत्वाद्विशेषेपिविशेषणत्वादागतशाक्ष्यस्यपूर्वत्वं।प्रादिभ्यइतिगतपदलोपः।समदुन्नितिसंभृत्वाद्वितेलङयतोवाचानिवर्तत
इत्यादिश्रुतेःसर्वेंद्रियागोचरात्कदाप्यज्ञातंब्रह्मलक्षणमहदद्भुतंस्वकेनापिचक्षुरादिनाकस्यापिज्ञेयमनःउक्तस्मात्यदस्यतइतिवोक्ति
।यथाहृवोकांछसनावस्थाभवतुनन्मोपस्कारमाह।।निमीलितादितिः।अत्रपक्षेबाह्येंद्रियाणांमौननष्टस्वविषयेव्यापाराभावेनमुद्रितात्
लक्षणयास्पष्टमुद्रिताबाह्येंद्रियमौनंमुद्रितमस्पृष्टंयेनेतिवातस्माद्बाह्येंद्रियव्यापारस्सहितादितियावदेकंन्हृतादृशिष्टहृद्दसंगा
पेतिव्याख्येयं।बाह्येंद्रियव्यापारस्सहितस्यैवहृदोज्ञानमदर्शनःकेवलेनतुहृदाज्ञानतएवेतिमनोव्यापारोप्यस्येचेतिनविरोधः।कश्चिदिति
न्यावरतिदथाकथंचिन्निवहिःकार्यः।इंद्रियाणितुमनसोद्वाराणियत्तापिहितानिभवंतितदंतःकरणंकिमपिनजानातितत्र्कंहस्तं
नोच्यते।यथाजाग्रदवस्थायांमहाष्वशादाम्नासुखवङःखप्रोगंतुक्रोतथास्वप्नावस्थायामपिपूर्वकर्मवशात्मनाडीनिर्मितेषुनेत्रदेशे
नवंदसेनिमयिपूर्ववदेतत्रैवदेशेप्राणवायुनारुद्धत्त्वात्तेनागानसुखंडानरपिस्त्वशरीरांप्रविशतिसदाहृजातपथीश्रुतिःप्राणेनरक्ष
न्नवरंकुलायंबहिःकुलायादमृतश्चरित्वासईयतेऽमृतोयत्रकामंहिरण्मयःपुरुषएकहंसइतिस्वप्नावस्थेवात्रविवक्षितेनिकेचिद्व्याचक्ष
ते।तत्स्वप्नावस्थायांमनोव्यापारस्यसर्वदाप्रसिद्धत्वात्कृत्वात्विंत्याःस्वप्नावस्थेवात्रविवक्षिता।मनसोपिसंगोप्येवेतिचक्षुर्भासस्थितिकेचित्त्व २५

ननमस्काःसंगोपनस्यात्वेक्षावशादतात्रिकत्वात्तस्यमर्दना।संयियबाह्येंद्रियमौनमुद्रितादितिविशेषणंत्त्वेयर्थ्यस्यापरिहा
रश्चापिमदेवंद्वेतांवैक्षाणी।करणेनयथाकथंचित्तवैयर्थ्यपरिहारःस्यात्तथापिसंगोप्येत्यकेनैवचक्षुषोगोपनस्यतात्रिकत्वोक्तेम
नोगोपनस्यातात्रिकत्वोक्तोकष्टकल्पनास्यादितिवोपेक्ष्यं।बहिर्निर्वाणिबाह्यानि।बहिर्देवपंचजनेभ्योऽप्यइतिन्पः।इंद्रियमिंद्रिय
मिंद्रलिंगमित्यादिनिपातनात्साधुः।बाह्येंद्रियमित्यापिबक्षुत्रीहौपक्षेमुद्रितशब्दस्याहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः।।४० अदोइति।। अदो
आश्चर्यंमदनपीडितांस्तिमीलक्षाकारमदिवसेदैमंतत्त्वविपिदैर्घ्यायाशेतथानिदाघदुःश्रेपिरात्रिनिर्मदोबाक्जल्पंलक्षणयास्वल्पत्वमः
धारिदमंतसोदिनानिकत्वानि।निदाघतौविरात्रयाःकत्वाः।विरहिचाद्दतिवाद्ययिक्तमशक्तचातांप्रतिविपरीतंजातमितिचित्रमित्यर्थः
अतउत्तोरिस्तोनिःस्मरणेकाममदनवतिमदोबाक्जल्पंकथंइत्याश्चर्यमित्यपिकेचित्।यमकानुप्रासौ।अदोऽव्ययंतदाशास्त्रयस्यादी।विनरा
मितित्रोकात्यादिनाःसुमुवद्वा।।४१ इदानींनलस्यापितस्यां अनुरागमाह।। स्मतेति।। कस्मिंश्चित्समयेनलोपितक्षणमक्षियलोपन
शीलंनैम्यागुणमहतिलोकालोकमुखाताकर्णयामास।कीदृशी।नैम्याःमौदर्यलक्षणोयोयशःसमूहएवगुणस्तान्मोक्तिकमाला
तस्याअंतर्नितांतःकरणायाघटनाप्रबंधःस्वदेवंगुणेशोऽज्ञांदेरकशोऽज्ञयंतादरकेणदिघस्त्राक्रियतेगुणोकरणनलचेतसितकां
तिकाभिघटितेतिभावः।मौक्तिकस्यतथांतघटनार्थंदरकोभवति।यत्तनलस्यौदर्यविषययशःसमूहमुक्तामालायाअंतर्घटनापरस्य
मध्यमिश्रीभावस्मन्मत्करणयायागुणस्त्रेनयाशोत्रानलस्यौदर्यग्रंथबंधनस्त्रैमीगुणोक्तःस्मपयोग्यत्वंजनितायाश्रीमत्तामाश्रयंतेनचोथं
नलरामणीयकातुरूपानैमीगुणसमूहइतिभावः।।युवाधैर्यलोपिनमितिस्वनावकथनमुक्तस्वात्पर्येयंसंगपतिपादनोवित्यार्थंरूपकोप
मानुप्रासाः।।मौक्तिकमितिविनयादिचारत्वं।पुंठिकालोकादितिचैत्तोपंचमी।।४२ तमितिः।। नैमीगुणश्रवणानंतरंतमेवपुरुषावलक्ष्मी
कायकांतिजयेनवसजातरोपामदनःशरीरिणास्वकीयस्यासफलशराव्यवस्य फलपराक्रमेणैवनयानैम्याव्रताद्वानिषधंपरात्मवि
मेतुरुशरारव्यास्माजयन्नामनसुरूवंपराजयच्छायांकारणंजातरोपाद्विवेरीकथमवध्यारंप्राप्यदारस्थात्युद्धमसहितःपराजयेप्रयत
ते।अव्येकायमकानुप्रासः।।शोभतेतिविदादेराकृतिगणत्वादृढिलनक्षणत्वोत्त्ररथाघादितिज्ञापकात्कुणनिषेधोभावः।।यद्यप्यत्रशोभनं

नैषधशोभा ॥१६

शोभा ध्रुवमिवो षैयियोस्मा विव्यपिकर्तुं शिक्यते। तथा चार्यपारंपर्योपदेशप्रसिद्धिः शोभा इत्येवंविधैकदेश इति ज्ञापकत्वं। तदा द्वचामना
चार्यः। शोभेति निपातनादिति। एवं सर्वत्र ज्ञेयं। इत्येषेतापेलिंरिद्धिर्विचनेऽस्या अस्या अवसर्दितीयअदेशः। निषधमिति। शब्दविता। निषधनामीश्व
रस्तस्येश्वरइत्यणिति यत्र स्वस्ति हैमजितं तत्र सर्वत्र भूमि पृथिवी स्वामित्वेवाधिकारादज्ञानविलम्बितमित्यपेक्ष्यम्॥४२ अकारीति॥
तेन महीपालेन नैस्मा श्रयोगुणः सौंदर्यादिः कल्पाद्गुणकोस्तः। आकलितिशतियावता। अतिविशाष्टेनापूर्वत्र माद्दरातिशयो वा प्रत्यतेन
लायोक्तक्षेषियनाशा विषयेषु ध्रुवारोपितस्मायकेनमदनेन वम्यकायको दंडाश्रयामोर्वी आकर्णकृष्टा। चैत्र क्षुद्रस्वल्पकाल व्द्योतनार्थः
यदिवनैभागुणाकर्णनिं जातं तदपश्चरितितस्यमदनपाडामुत्पन्नातेतिभावः। स्वात्मशाक्षेप्यात्मवाचक। शोभनेहृदयं दामशारास्त्र नमितिवा॥
४४॥ अमुष्पेति॥ स्वस्त्रुप्रे सावनायां धीस्म्यास्यनलस्यजयायबाणमौर्वीसमाधायां युक्तां करवर्णलक्ष्यां संयोजयन्नत एवहिनास्तितानपे
क्षंयकस्मतिस्मास्यं विहरितित्वेवं लक्षणः। आदस्यवानः विस्मयकारामदनस्त्रैलोक्यपराजयेनाजितानुरूयः पिकातीः संदेहेनिपत्याख्या
कारान्त्रैलोक्यजिते पियद्येनं तेन शक्यातद्वेकिस्याज येनस्यवरेणपियशांस्त्रिगमिष्यंतो नि जेतुं शक्यामिनवेतिसंदेहः। विशिरिवरित्यतिधीर
स्पकेनतेनमत्रीवस्वाबक्तानांवापारितवाङ्जवचनं। अनेनत्रिलोक्यपेक्षयास्या तिधीरत्वं उक्तं भवति। घम्यनलस्यवयशां यातिकेविता। वि
जयाजितानातिपावेऽपिशाश्रस्यघाप्ता नस्थितस्मात्रवाम्थितस्सड्यजिवाङ्गोरवावावाद्य। विजयोजितात्यपीतिपावःस्याधीयात्राजया
येतित्रमर्घाद्विविपदी। मदो बलतत्संबंधिमाहस्यंतदस्याम्बीतितौ आदस्यानिमज्जयामाप्रेतिम स्कोमकारस्यफलंजग्राफशीतियादका
रस्तस्यस्यक्रतानामितिनिर्दिशात्सामान्यापेक्षाज्ञापकात्रस्तु न इति योग विभागाद्वा प्रसिद्ध्या स्तुवर्ण॥४५ अनेनेति॥ अस्यनलस्यतत्वप्रि
हंगाहर ङवैद्यमपिधैर्यमिवंवारवाणंडप्रस्स्पैरपिशैरवणिर्यस्माद्विदारितंतनस्मात्रघावद्यमाणे नैस्पमिलाषीड्राद्विदारित्वाजनप्रका
रणस्मैनानलेनसंगमयिष्पतोवृत्रणः स्फलेष्ठतया विलसितमितितर्कः। नखुताहगित्येकपदं वा। पोषैस्त्रैः प्रसिद्धैः पंचसंख्यतया ऽल्पैस्ना
हृद्धिशातिष्ठडस्नक्षैरनंगमार्गणैरितिवैकपद्यं यद्दत्तेहि। तदुल्लासातियत्रहितिनिन्दविलासविशेषणेवा। अंगरहितस्यापि वृष्य स्पृष्टेष्टे
निर्वाणोधैर्यवारवाणलक्षणस्याऽसूर्वस्यापिवस्तुनोयद्विदारणं तद्विविधफलेष्ठतायाएवविलासः। असावितमपिविधीयंत्रवल्पावतिस्ना १६
दः

शोभानैषधट ॥१७

व्याव्यतिरेकेणकेनचिन्नक्रिरडङ्कस्वंन ज्ञातमितिभावः। निशाछेदउक्तः। जनायेतिस्ताघकुम्भेतिसंप्रदानत्वं। अबोधीतिदीपेत्यादिना। क
र्तरिचिणऐ। जागरूडःस्वस्माक्षिणीतिसाक्षाद्द्रष्टमात्रेपचारात्वङ्गाजवश्रुंगीस्वस्सात्माद्द्रष्टाशतितौऽपिदायादस्मात्शिशेषघस्थापवा।
पक्षेषतिवसूतेःसमासः। निशेतिदलंतावितिताशशाप्यतिसंज्ञायां। समजेतिक्यपिञ्चयञ्चल्पयह्॥४८ स्मरेति॥ अतिशायेनमदनपी
डितोपिस्मनलोविदर्भेद्रशाधिपंनामकर्म्पानयाचितवान्। यतःक्रतुःस्मबद्धेग्निमानी तियावत्। उचितमेतदस्मं मनागिष्टे। अग्निमानिनःड
रूपा। शम्वसुरवंतसः स्वधुप्राणानपित्यजंति। एतत्रेषामनागिष्टमित्यर्थः। नवेकंप्रधानमयाचितव्रतमयाचनलक्षणंव्रतंनिवत्यजंतीत्यर्थः।
वरं श्रेष्ठयक्षानविद्यते वरंयस्मात्स्वरमतिश्रेष्ठसुखमितिशास्त्रविशेषणंवा। पाठक्रमादर्थक्रमस्यबलीयस्त्वात्संमेतिभ्रुवंशिबधनायं
अत्यधारोरवारावात्रायेषा। वकारस्तुल्पकालद्योतनार्थः। शर्मयथा त्रवतितथाऽस्त्रनपित्यजंति। सुखेनत्यजंतीत्यर्थः। वरंश्रेष्ठमतए
वकंप्रधानमेवं त्रतमयाचितव्रतं नैवत्यजंतीति। सामान्येन विशेषस्य मर्थनिरूपोर्थातिरन्यासः। देवाहतेवरः श्रेष्ठेत्रिषुक्लीबंमनाक्प्रि
यइत्यमरः। विदर्भराजमितिराजेतिरच्। याचिर्द्विकर्मकः॥५० सूपेति॥ अयंनलः क्वचिदस्तुनि विषयेतदस्तुविनष्टमित्यलीकरवेदस्यक
टनाद्विरहतनितांनिःश्वासपरंपरांतिरोधापयति स्म। तथा विलेपनस्यश्रीखंडादेरतिशायितकर्पूरांशताज्ञापनाद्विरहंनां पांडुतांचाऽप
ललाप। अद्यचंदनमध्येकर्पूरराधिकोजातस्तेनांगे पांडुत्वं दृश्यत इतिच्छलेनापललापेत्यर्थः। अथचक्वचित्समयेवियोगजाभिः श्वासप्र
तिरूपा केनचिद्विषप्रसवभोजनकालातिक्रमादिनाव्याजेन 'विषादस्यविषन्नक्षिणामर्दस्यस्यापिनया। क्वचिद्वशिवहस्तेत्यादिनामोदार
णाजुगोप। निश्वासानुपदंशिवेत्याद्विपदस्तुकवान्। तथा विलेपनस्यघाणदायोरधिकश्चंदनस्य वामनासानाडिकायाजागोस्त्वजनयस्यत
स्मादस्मात्करणात्पांडुतामपललाप। घाणवायोर्द्विविधंवामनाडीवद्देपांडुताभवतीतियोगशास्त्रं। मीलितंचेदइतियोगशास्त्रेवाम
नाडिकायाःसंज्ञा। स्वनश्चारश्चंडसंज्ञइत्यमरः। विषमन्नीतिविषादइत्यत्रेत्वनस्तिविद्धिपाशेपिवास्वरूपविक्षिप्तापद्धेऽपणविलेपतेस्मदाग
जनातिविलोपनोवायुः। लेटइगमनइत्यस्मात्रयादित्वाल्पकः॥५१ शशाकेति॥ अयंनलोमोदृर्वोक्तितांतंनैमीस्मजायामेवाऽयंत्रैमीति
संबोध्यदवोचद्यवेसभायामेवासद्दांत्रिदऽपिवीणावादनशिल्पिनिःपंचमरागस्यप्रबंधनात्स्वालपिताम्रुम्भताब्धारोहावरोहवतिपंचम १७

कंचुकी वा रणो द्वीत्यमरः । यत्ला म्प्रीतिना वेविण । अन्ये द्रातिकर्मणि कर्तरि वा विण । पौष्पैरित्यत्र नेद विवक्षया संबंधे षष्ठी वा ॥ ४६ इदानीं धे
र्यंजं गमाह ॥ किमिति ॥ यदि शिशिरकरं तां पिता ब्रह्मा ऽव्यापिक मलमा श्रयत्पद्दो आश्रयं पितामहो दृष्ट्वो पिमदनमंतमः । अथवा यस्मै पितामहमपि
ह्रो ऽपी क्ष्यति श्रान्यपाऽद्ययता ति किं वाच्यं । स्वमा वसि द्धं कमलासनं द्रुमदनमंतमवेनाप्ते क्षितं । लुब्धे मोहा । अंतमा श्रशीतलमा श्रयं नि । अनप्वेवा
रिअपस्पायां जिं अन्यत्स्वलेकं प्रकारांतरं किं वाच्यं । किं बहुना । तमेव विधमति प्रभाविणं मदनं नलो ऽतिक्रमितुं नाशाकत । किमन्यादितिर्वलना ॥
कापेक्षयो के । अस्य क्रिवर्णनीयं हे तत्पं वाक्यो ति । तत्रा द्दंशाको । आत्मनो नलस्य तनुच्छायतयाचारी रस्याप्येव प्रायेण स्वरूपा ऽस्वप्नमनुकृत
तइत्यर्थः । आत्मनो विरहवबाजनितदावमशो मतयावा । आत्मनः प्रकाशादल्पाशा नत्वे न जेतुं नाशाकद पितु शाशाकेवा तस्याल्पशा सत्र मात्मनो
ऽधिकशोमत्वमेव तस्य तत्यइतिवा । अथवा स्वशरीरच्छायाप्रतिबिंबरूपा के नाप्यतिक्रमितुं नशाक्यते । अतिशायितं धैर्यवर्णयितुं नान्नाशाकमनं वि
प्रलंभपरिपोषार्थं वस्तुद्वानुप्रास्यो । परमेष्ठी पितामहः पितामहः पितृपितेत्यमरः । तनुच्छायेति पक्षे विशेषाष्यनेत्यादिनानंदं कर्तृपदो बहुव्री
हिः । लंघितुमिति शाक्रियोगे तुमुन् ॥ ४७ उत्तरेति ॥ स्वाहु शांगीमलस्यैव लक्ष्मलक्षणनदीप्राकारमपि पतीयं नलस्य हृदयं यत्स्वविष्टानद्धाः
स्थूलसवैन नूतनमसमीपगतमुक्ताहारेण नूतनोपदरूपेणवा । नूतनागमनेन नवेनवा ताकृण्ण्हतेन कचकलशयुग्मेन विलंबितं । लक्ष्मोपज्ञा
नलेन प्राडसूतयौवना सेमी अस्याता इत्यर्थः । तद्वीतिक्रस्वरूपं युगस्य परिहृषत्वं द्योतयति । अथवा ऽस्यापि स्तनशांगी कं नकारापढो कितेन नूतनेन
वक्षःस्थलसंलग्नेन कलशायुगेन नकलंगं तिरति । जारसंकेते ब्यसरोजलकरणनलास्यंतस्वं विशाति । नूतनं चातिशायेन तारण्यमर्यं निवति । उ
त्पन्ना रूपकानुप्रासस्वमासोऽस्यतिशायोक्तयः । उपायनमुपच्छाहारमुपहारस्व घोपदेत्यमरः । उक्तेनुवेति ना पितुं स्कंधेन नुमनावः । कम्युगेन
निकर्तृत्वे विवक्षायां तृतीया ॥ ४८ अपेति ॥ स्त्रीयमधिर्येलीलाकायापकावानस्यागापयतो नलस्य मदनेन यदानिवच्चिंस्तं तत्त्रात्रिरात्सरणं वाक्ष
स्मातायता नागर इवं ससाक्षाधिद्वपा । तज्ज्ञागरे लेकमेव पदमिति केचित् । को हशा निशा शय्या वा चंद्रेण मनो हारा शास्यष्टग विशेषो अंगवस्त्र
वा शय्या चंद्रवद्वहाल वान्मनोहरा वा कर्पूरेणूपेण मनोहरेति केचित् । तच्छय्या या ऽका विमपचत्संगाऽत्पेक्ष्य । स्थग क्षिप्पस्वा केन निर्मितवा कोम
लेति केचित् तदपि गौरवाभावाडपेक्ष्यं । चांद्री रात्रिरिति तस्याद्द्वा जागरडाः रवसाक्षिणी । शय्याप्यात्मनि विलुण्ठनेनजागरडः रवसाक्षिणी । रात्रिश

य्यो प्रकार्यस्ते न तत्प ऽपलपितुं नाशाकद पितुं शशाकेवा । साक्षातरं संतरुक्तितद्वा क्वनमपलपितुं रागाग्निव्यक्तेश्च युक्तातिशायेनेदं मूर्छितिरिति शिलो
प्यपलपितेत्यर्थः । अत्येदतिश्वबोध्य यद्भाषे नदपलपितुंनशशाक । ऽपलपितुंशशाकेवा । यस्मात्पंचमरागमूर्छनास्वालपिता स्फुमता श्रमा नि
वमूर्छितपासवता । यथाद्याकर्पनीयं सिवसुखातिशायान्मूर्छितेति वक्तव्यस्याः ऽपलापो युक्त इतिवा । अस्मिन्पाक्षे वशाद्यो ऽपिशाद्दोवा पूर्वेणसं
धार्थः । यत्किंचिद्भाषेतदयेनादेवेनापलपितुंसमार्थाविंहूवा यतस्तदा स नैव मुमूर्छितिवा । यत्किंचिद्भाषेयच्च प्रमायामेव मुमूर्छ तदप्यप
लपितुंदेवेनशशाक । वेणिकेः पंचमरागमूर्छनास्वालपिता सुमता श्रायत तत्राआलपितास्वदा शशाप्तातरां तस्मादि क्वनस्य सुखातिशयाद्वा मूर्
र्छया अप्यपलापो युक्त इतिवा । यत्किंचिद्धाषेतदायकामायाऽपलपितुं समर्था नासूहदस्यलोकाय सपलपितुंसमर्थो ऽभूदेव । यतस्तत्र
मुमूर्छितिवा । यद्भाषेयच्च मुमूर्छतदपिकामाया ऽपलपितुं समर्था नासूदन्यलोकाया अपलपितुं समर्थोस्तित् । पंचमरागमूर्छनालापपक्षका र
णं । अत्य इति यद्वादी यद्ध्वा मूर्छतदप्यपलपितुंनाशाकदिति निषेधएव । वीणावाद्नशिल्पिनिः पंचमरागमूर्छनास्वालपितासुमता श्रमह
वाकेनविद्या पक्षा । दिव्यादेनेन निवारितत्वात् । अपलापाभावकारणं । यदिता आलपितानिवारिता अतविष्यंस्तर्हि अपलपितुंसमर्थो ऽभवि
ष्यत् । यत्किंचिद्भूदवबोधच्च मूर्छतदपलपितुंनाशकत । अपलापाभावएवकारणमितिवा । अनंगविक्रीतिक्रवानिक्रवप्रतिपादकश्लोक
द्वयसंदेशापवित्रायं श्लोको ऽनंगविक्रतिक्रवानिक्रव प्रतिपादनपरत्वेन व्याख्येयः । अयेक्रोधविषादयोः संत्रमेस्मरणोपिवा । इत्येवरूपो क्रोध
कामदेवत्वेन द्वयं इति विश्वः । अयः ऽप्याविद्यो विधिः । अन्येषां समाजः । वीणावादास्तु वैणिकाः इत्यमरः । क्रमात्स्वराणां स्थानां आरोहावरो
हणं मूर्छनेत्यभ्यते त्यामक्षयेताः समसप्रवारागालपनमालप्तिः प्रकटीकरणमतमिति रत्नाकरः । आयइत्यत्र व्यपदेशिवद्भावाद्विग्रंजा
वाद्यादिनाभिद्युणे ऽप्यादेशः । पश्व्यतिरिक्तस्य मूर्छवा सिद्याल्पमाजइत्यत्रघञ् । वैणिकेरितिशिल्पमितितृक्स्वल्लिंमा । दोऽन्वकीसातो ॥ ४९
अवापेति ॥ रोद्धुमशाक्येन तत्र तस्मिन्नंशेवरारिपरिपाद्यापाकद्यं प्राप्नवति तत्र समाजपक्षस्फुटतां प्रास्त्रेति यतो जितेंद्रियाणां मध्येषु
यशस्तुतमर्यादस्तस्मात्मेराज्ञा । अपत्रपालज्जा संहितत्वसहितत्वेप्राप । विरह्यपाला लोकेनापिज्ञातेति सलज्जोऽभूदित्यर्थः । अपगतात्रपा
तस्याः ऽभावो ऽपत्रपना । अपगतात्रपायस्मात्तस्यवा भावो ऽपत्रपंस्तात तत्सहितत्वं निर्लज्जित्वं प्रापेति केचित् । तच्छाक्ष्याधत्वाभावाज्जितेंद्रिया ॥

णामित्यादि विशेषणविशेषणम्पिपासाऽरवानावाह्योपेक्ष्य। पराक्रमामस्य च द्योतनार्थं ध्वंशं वैरिपदं तायोजितिस्य प्रकात्तव्याम्भो॥ अमं
वरइत्यवग्रहद्दृहनिश्चास्यष्टा॥५२ अलमिति॥ विवेकादृयोगुणानलमिदं दूर्वोक्तिञ्चपलत्वे रोद्धुमावरीतुं समर्थाना नवद्वलस्यव
पलं निवारयितुं नशक्ता इत्यर्थः॥ किलेति निश्चये। यतः सप्रसिद्धो मदनो रत्याम अनुरागमिति दुरूक्षमः निरुद्धमेव च पलमेव करोत्यस्याम
तादृक्तामर्थ्यमस्य भावः॥ निर्णयितुं स्वभावो वा॥ अयामव निश्चय इत्यर्थः॥ अनुरागम्प्रतिम्मवीपि चं बलीयान्भवतीत्यर्थः॥ अथवा मदनः प्रद्युम्ना रत्या
रत्यां स्वप्रियायाम अनिरुद्धं नामानं तनयं प्रत्यमनादिः सर्वस्य भावः इति वाष्टशा कथ कृत्वा बाधनिः॥ पौनोरत्या स्मरायसा त्वा चपलमेवा
ऽनिरुद्धमविवारितं प्रजनतीतिवा॥ स्मरस्मेति पावेयतः स्मरो ह्यनुरागः अनिरुद्धमः निवारितमेव प्रजनितम्मप्रकृतत्वाच्चलमेवेत्यर्थः॥ इदम
पि कृतं स्यात आह॥ अयमीदृशः प्रसिद्धः स्वभावः॥ न दृष्टस्वभावः पर्यनुयोज्य इत्यर्थः॥ विवेकादृयोगुणानलं रोद्धुं समर्थानि चलं वाक्ति चित्तदृश
वोक्तिं चापलं कर्तुं स्मृतं नलं रोद्धुं समर्थमः स्ववदतिकेविद्या बहुतेनता रवानावाच्चपरिणाम स्पष्टगा ह्योपेक्ष्य स्मरानिः स्मरप्रियायां वारा
गोपि सुरते पिवा॥ अनिरुद्धतत्स्वाना मेवेतारस्वान ह्यरेऽन्यवदतिति विष्टः॥ सर्गः स्वभावनिमाक्रि निश्चयाध्यायप्रहिष्ठ॥ स्वभावह्यनिपायत्वेस
मरः॥ कविविकिमक्ता॥ रोद्धुमित्यलं त्या। गपयासिवचनेष्विति समन्वा चापलमिति पूर्ववत्॥ यद्यमितिचो हिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयो
रित्यादिन्यायेन प्रतिनिर्दिश्यमानलिंगता ह्यं॥५४ अनंगेति॥ अनलोयम्मित्वम्मयेविरहविह्वाप्यलापविषयेयन्पानापि म्सा
यांपांडुतादिमदनविह्नविनाकृणामपितमधाह्निणमयाप्तितममधो निगन्त्रहन्यात्पवनक्रीडाव्याजनदेश। आरामेत्यादि विशेषणम्सा
मध्यादितनमुद्यानदेशं प्रविशतामिवत्॥ कृणं दृशुस्सवस्रूपं वनादृशामितिवा। तस्मा असवस्रूपवेवविजनत्वादेव। यन्नदितिकारणा
पन्यापिवा॥ अथकाण्यमर्थपदइत्यमरः॥ विकामिति विनायोगप्रयतिने ति द्वितीया॥ कृणमितिपाद्ककालाधनारिति द्वितीया॥ कैतव
तिपूर्ववत्॥५५ अथेति॥ अथानंतरं विरहव्यथायाम्पितोपि सुरूपवाञ्छितकामो विरहव्यथागोपनार्थं छंगी कृतवानासवा चाजित
का मन्दं विधुस्वा निशायाः ह्रीः कतिपयैः सखिभिः सह नगरसमीपस्थमुद्यानमलीकमीक्षमाणो यानमानेतुं आज्ञापयामास दृष्ट्वा
सा मन्दं गवि ह्याववेतात्पर्ये। न तु वनविलोकनं इति किलेत्यर्थकम्॥ उपकण्ठमिति सामीप्ये ऽव्ययीभावः॥ पूरणगुणेत्यादिनाऽव्ययेन समा २८

सन्निषेधात्तदुपकंठस्येतिबहुव्रीहिः कार्यः॥ उपकंठवनस्य यस्य समीपस्य फलकेवनमपितस्य समीपस्य घडिकां भवनि। वनमिः
त्यव्ययं तायोगात्स्यानाव॥ यानायेति क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी॥५६ अमीति॥ ततस्तदादेशानंतरम् अमी नृपस्याश्वेतवि
शेषेणालंकृताः सवाबानापक्षिणां तुविस्फानेउपितवेगवशादाक्रमणवशाद्वा गगनगामिनं यतो वेगेपि बलाधिकं परिमाणे ऽपि
उत्कर्षप्रमाणादधिकपरिमाणमनवरतं तेजस्विवाप्तरिवमक्षिप्रक्षरणक्षानि त्रयो ऽश्वः तूर्णी कारितवाजिशालामध्य। एवंविधं नलस्य
उरगमग्नानिन्मः॥ ऽपिपीवेति परस्परस्मसु च्छाया। भितमित्यतनकफप्रकृतित्वं स्मृतिते। तेनापि बलवच्च स्पहिक्वा चादिस्मृतिते। यदुक्तं
स्मार स्थिध। कफात्मयः फेनउपारवर्षे इति। तथानारोगधीमान्प्रियदर्शनः स्यात्। कफप्रकृत्या बलवान्स्यादिक्कमति॥ मोनेपिवपोऽत
याधिक मित्यातमप्रमानवेनप्रश्नेस्मृहितं। यदुक्तं तत्रैवाश्रेष्ठेयुलानांचाल सुहृयः स्याद्दारे घमध्यनवतिः प्रदिष्टा। होनस्थः शीतिरश्व
क्रमेणोत्कर्षं धवन्नाः इदं सुद्ध तिलतिथिति। अजस्त्रं वंचलैः खुरांवलिरिति विष्टया ऽदुजनफलं तन्निबंधने नाम वत्प्रवेन॥ यदुक्तं तत्रैव
यः स्वस्थाने विक्रमं वक्ताम पिकवं न वासोऽर्धकिडिक्रमाख्यः इति। खुरैरंवरन्ध्रम्पाप्ततिवामस्थोलोकोत्तरः स्मृतः इति वशालिस्तेनं
कठविस्तुतवः पाणिनमानेपाकर्षं निस्त्रावा जिशालात्तमंडरेत्यमरः॥ उत्कर्षशब्दात्पाक्रमा वप्रवादिवादयुरण। परिमाणेऽतुत्कर्षद
क्षिस्याप्रमाणवत्सण। कोदितमिति दंडमण्यंतानिश्चाकर्तारिवर्तताया देवयाकरणेत्वादितमिति चस्रोद वकृतमिति तकरोतानिण्
तान्निषा॥ णाविषवदितिचमतपोपः॥५७ आवेति॥ अथानंतरं तद्व्यं आकरोद्वेत्फलचरण संबंध॥ कीदृशं स्कंधकशानार
श्मिनिघस्लक्षणरिवचाकिरणः शाविनं। मलप्रदेशगामिनालक्षणं चूतादेवमणेरावर्तविशेषाद्यायामिना आतंरेण कंबमध्यवर्तिनामा
णिक्षितिर्निष्ठतस्फुल्लचांडकिरणम्पवर्णः प्रायेण सदोदश्यासप्रपानवर्तनी तिप्रसादरशनेन साप्रफुल्लत्कृता। अथवृक्रोस्तु आरब्या हेवम
णक्षितरनष्ठोऽसदोदरस्य मकम्माऽत्यनवाह्यकल्कं। स्कंधस्य परिवर्तमानानां केशानां रश्मीनामसध्यादश्वर्तिनो देवमणस्थानमुत्पेक्षितं॥
अथवविशिष्टः कशाकेशारश्मिनिरूपलक्षितं विराजितं। वगनपद्धिरानवदासरितं च। आवर्ता रचमवद्युपामितत्पनन संयाऽपसामस्या धंके विद्या
वक्ष्त तऽपक्ष्माभिगान्तगाहूवमणरितिबुकाउजनफलदवस्मिति। यदुक्तं मिक्ष्यांगमंयदे। आवर्तस्तु निगालदेवमणिः सर्वकामदस्थोऽरोय

सुतको ऽशां पत्यो स्व्या निदधाति विजयं चेति। उपमोत्प्रेक्षा रूपकानुप्रासाः॥ निगालस्तु गलोद्देशे अश्वस्य घाटा ऽक्वाटिकेत्यमरः। देवमणिः शि
वेश्वस्य कंठावर्त्तविशेषः शुभ इति विश्वः॥ निगालजो देवमणिः प्रदिष्टः स्याकंठजन्मा पियराव मानरत्यश्वशास्त्रे। मन्दोदरिरिति वोपमानं न स्येति
विकल्पिकत्वात् मदस्य आदेशाऽभावः॥ निगालगादित्यत्र डप्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यत इति वचनाद् अन्यत्रापि दृश्यत इत्यत्रापि शब्दः स्याद्वापि वि
व्यभिचारार्थस्तेन धावं सरादपि जवतातिदृढवचनाड्डः॥५८ अजस्रेति॥ कीदृशम् ऽनवरतधरातलकुट्टनोत्थितै रजोभिश्चरणेषूप
स्यमानं। वेगातिशयपठनार्थमुपागतैः ऽणुपरिमाणैर्लोकस्यांतःकरणैरिव। मानाणुपरिमाणं लोकाध्यावगं प्रेक्षते ऽतो लोकांतःकरणे।
वेगातिशया ऽध्ययनार्थमागतैरिवेत्युत्प्रेक्षितं मनसो पि सकाशादश्वस्य वेगातिशयो व्यञ्जितः। अथ च शिष्यश्चरणयोरुपास्ते। अजस्र
भूमीतटकुट्टनमुत्थमाश्च जातिः। एतेन चाजस्रं चंचलैः खुरं चलैरिति वर्तुलफलत्वादिस्मृचितं। भूमीति कृदिकारादिति ङीष्। अणिमांकि
तैः॥५९ चलेति॥ चंचलना आरूढतया राज्ञे स्वकीयजवविषयगर्वनिःश्वासतुल्यमनीश्वरमिवात ह्रीकिमिति ना कवा निल्पाश
क्वाड्॥ किलेति प्रसिद्धो। अयं नलो ऽश्वस्य ऽभिप्रायं जानाति किल। ऽतो वाश्वाद्दृश्यतामिति ह्रेतो रिव हृष्टो भावमाश्रितं। चलाचलप्रोथमं
वाश्वजातिः। उत्प्रेक्षानुप्रासौ॥ चलाचलेति वरिवलिपतिवादीनां द्विर्वचनमभ्याङ्गा स्या मस्येति द्विर्माणगमश्च। अस्यास्मकार्यमनुवा
तिदकव्यादामपदाघवि लापघ्याघिद्दलादिशेषाभावः। मत्स्वादृतरति क्रियया यामनिवैताति स्यं प्रशनवक्रिया यापि पदस्पृतिवत्तुर्वी॥ गि
रेति वारणार्थमागेटतीया॥ वदेति विदालदोवेतिणश॥६० महारथेति॥ अश्वतयो ऽथिनः स्यार्वतो मस्य नलस्य मा। यपरघामताप
स्यायाऽहदनीयकापरषामनपेक्षायत्रैवं विधं नापेक्ष्यवदत्यऽना पेक्षाः परेनपेक्षायत्रैवं विधं वायऽहदनं तस्मात्। स्वयाश्वानां वलं
दंताहुलकिरणव्याजादंऽतर्दसंतां दंतकिरणानन्नवंति। किं तु मुखमध्ये दास्यमेव करोति। अतः स्वविलक्षणानां स्वविलक्षणवंतुध
निरहितं यश्च कंतेनगाठतात्येवं विधस्य। महतारघस्यप स्यरापेक्षा वृत्तनात्। ध्वनिगदिरहितवमाकाशमिशात्। अश्वनानि क्रियाचि
शाषणं वा॥ ध्विनाशस्य ऽवेणस्यार्वतो मानन्नवति। किं तु मंडलेश्वरत्वादिति। प्रश्नमपक्षेकेविधावक्षतो। अंतर्बलिं शाकिमिति वकेविनतु
गोरस्या भावाऽपेक्षाशायशसाश्वेतं। घ्रामाविकंपितदंयशाद्धवेगात्यक्षितं। अताप्येतविलक्षणत्वात् तेषां नालवचित्वात् रदावदानां अ २८

मिषादित्यनेनापि श्रुतफलत्वं स्पृचितं। यदुक्तं सिद्धयोगसंग्रहे। शुद्धावर्ताः सुस्वरूपाः सितघनदशनाः सुप्रमाऽदृष्टकामंगल्याशुपतीनां
सकलवसुमतीराज्यरत्नप्रदाः स्युरिति। श्लेषोत्प्रेक्षापन्हुतिव्यतिरेकसंसृष्टिः॥ परानपेक्षेत्यत्र पक्षेऽकर्त्तर्यपि कारके इति वकारादस्वे शाया
मपि कर्मणि घञ्चघञ्चैरिति कोवा॥६१ सितेति॥ श्वेतदीर्घं च चलस्य पुच्छस्य कंधकेशस्य सटस्य च व्याजेन चंचलचामरद्वयस्य विजाने
रंकानः कचास्त्रीयवालिराज्यं प्रकटयंतं। स्फुटमुत्प्रेक्षा। राज्ञा दिव्यं तथा चामरद्वयेन वाज्यते। चलनक्रियापेक्षया विजानैरिति वजाव
ना चामरयुग्मविज्ञानैः। स्फुटमिति विशेषणत्वेन केविधावक्षतो। तद्धुनिक्षुवानमित्यनानावगतार्थत्वा ऽपेक्ष्याऽपेक्ष्य करस्यो। सितवक
त्वेनेनकणदशतिवत्मिनिमिष्टं नाम स्पृचितं। यदुक्तं सारसिद्धौ। वालस्कंधस्य रतनुरुदैः सितैः कर्कणत्तुरगा ऽरुणस्तु चेति। उत्प्रेक्षा ऽपन्हुति
विज्ञानैरिति तत्करोति तिरणैतशावं लुप्तद्वेतित्फरा॥६२ अपानि॥ उपगा बलाकारेण जितस्य गरुडस्य पुरवस्य बहुविस्तीर्णसुंद
यविलायाक विकत्य सर्पभक्षणविषयापेक्षेपि। सर्पभक्षणाय यत्नो ऽपेक्षं तत्स्मिन्वा प्रतिस्पर्धेत्प्राप्ते। वलायाः स्य स्याकारत्वात्सुर्वीव
गदर्पविषयेजितो ऽधुना सर्पभक्षणपाक्षेपि जितः॥६३ स्र इति॥ सिंधुदेशोद्भवं श्रुत्वा वाहं उत्तल्पसुखैः अवसः शोणो ऽहरंतं तमम
नं। जितसमकमदीपालो विशालनयनः समुद्रौ ऽश्वो ऽक्षितो पाकंपचिक्रियांशा। स्त्रितपदिशानिद्रूपशाश्वपणेटवादेवं रूतसमश्वमा
करोऽद्॥ समुद्राद्भवमेकपिष्टकथावेदयातरसुवेः अर्घ्यं। जितसमस्तशैलः सरस्वनेत्रः शाकोयपारोऽदति। सिंधुजमित्यनेनाश्वशास्त्रे
कथितः पंचाशा ऽऽत्तमकुलमध्यनं तं बलिनं महाकायं वयस्पृचितं। यदुक्तं सिद्धयोगसंग्रहे। सैंधवकुलजा बलिनस्तनुपृष्ठकाल
नमुष्कमेढ्राश्चादीर्घग्रीवमुखाः स्युः स्थूलोदास्तमहाकाया इति। महाकायत्वं चरवेकिन मानाक्षिकत्वेन संगच्छते। जीतमदः सप्तोद
रमिति कश्रुतफलत्वं सूचितं। यदुक्तं तत्रैव। शशाधरखद्दिना ऽपतदृश्यमुक्ताफलाताऽत्यकपक्षस्य मंगल्याशूपतीनां सकलवसुमत
राज्यरत्नप्रदास्त इति। इह गवर्णस्य वागेरोतुवारिणोदरिणां कि नो ऽश्व इति सारसिंधौ। वंडवादनयोग्य वयस्योऽकथावेदस्यादिकपालचालव
शब्दादाक्षादकवाबानलस्यापि वंऽडत्तल्पतास्पृचिता। श्लेषोपमानुप्रासाः। देशेनदविशेषयो॥ सिंधुर्नासरितिद्वियामित्यमरः। पाकादिति।

॥श्रीनैषधटी
॥२०

गमनिशाम्नीतिपाकशा॥ मनोनंद्यादिवाल्फः॥ अथांतारणेत्यास्यसर्पिधुअमित्यंतं कलकं॥६४ निजेति॥ स्वकीयाःनलस्यांगासंलग्ना॥र
श्मयइवप्रपिक्षस्वरूपाजाम्बूस्वरूपावाःआरोहाःप्रकरलक्षणाज्ञातारखास्फूर्तेःकमले॥विजितकमलतुल्यकरंजवाधिकाद्युगामिनंकस्मद
तजस्मेतमानवेशांशजानमनुजग्मुः॥स्वकीयाआतपस्वरूपाःकिरणा विकस्वितकमलविजितपाणिपंकजंजवाधिकाध्युगामिनमनुकूलाधीशस्म
र्ययथानुगछति॥सूर्यःकमलपाणिरित्यागमः॥मयूरवस्मात्पनयथास्यतस्मूर्यस्यद्वचरिताम्नयाम्यतम्यदवरवेनतेषांस्वरूपस्यवद्दिवंधन्यतम्म
म्मषोपमे॥जवनस्तुजवाधिकइत्यमरः॥प्रकाशातिप्रसिद्धःस्यात्याकाशातपयोः॥स्फुटइतिविश्वः॥भानानिद्दिनस्मितमङइतिमयूरवइत्यवमा॥
नातेस्फुरवइत्येणादिकःस्वप्रत्यय॥अश्वान्मृणतइत्यश्ववाराः॥कर्मण्यण्॥तुवंकाम्पतित्युविजवन॥६५ ज्वलन्निति॥ अतिशयितवेगमश्वं
स्वाधिष्ठानेनालंस्यगच्छवाहलक्षणायावाहो॥स्थलस्कणंयथाद्दनेतस्यापितेनाश्चेनयावाद्वागमनंतस्मिन्नश्चेवचितो॥वाद्दाश्चइतिप्राकवती
तिवाद्दवाहाश्ववाराम्तेषांवोचितो॥यावेषो॥अलंकारादिस्तेनरमणीयो॥अतिशयितानंदनातिशायनतिश्चलनेत्रपक्ष्मभिःपुरजायैलौकिः स्वै
छयाद्दष्टः॥मद्वारयमित्यनेनाद्दानिमर्मानिर्षेतुःशतमात्रस्यापितलंघनस्यामघृंस्मृवितं॥यत्कस्यारोपितक्षे॥अष्टथाद्दशाषोडशमा॥त्राणिर्वधतु
शतंयांति॥उत्तममध्यमाधमजवर्वतोश्वाम्तेषुनिषिद्धाःकाशइति॥अनुप्रासः॥वाहस्तुमानन्वेदेयुषेस्त्रापेशलःसुंदरेदक्षइतिचविश्वः॥वाहइतिरवं
वपथाद्दसंज्ञाजोवरभवरतिकरणाप्रत्ययांतावाध्यार्धडणोउत्तरपदस्यघञ्॥पक्षेकर्मण्यण्॥निष्पंदेतिपावः॥निष्पंदेतिउपात्वषवप्रापकंवंत
यद्देवमेवपावस्मादिंशुखमादराक्तिगणवात्यवेयमर्थनीयो॥एवंपवनगाःस्यस्मिन्नितिनगरस्यधडपोत्यत्रनमपो॥क्वित्वा॥दिवकव्या
फः॥६६ अणादिति॥ अथानंतरमाल्लादकवाद्येनतस्यश्चोलायाद्दउमूणिवक्तानिस्तानिश्चकाना॥नियम्यतिउफस्तःशाकस्य
तुल्यवल्गःयेनलोवायुनाध्यातव्योजवोयस्मादेवंविधनाश्वेनतानिलिकिहहिह्विप्रिनिःस्यादिवनिमेषमात्रेणनगराद्दिस्कृतः॥अथव
गाद्दिशायस्वविनः॥नाग्निःप्रदेवेत्यनेनाऽवलोकनआदरातिशाययाम्ददाता॥आहकव्यघंनागरैर्नलःसमालोकानिप्रावः॥अनुप्रासः॥क्ष
णादितिविचक्षिपनिरूपकमव्ययं॥क्षणमतीत्येतिल्यश्लोपेपंचमीतिवा॥निव्यापारस्थितौकालविशेषोत्सवयोःक्षणइत्यमरोक्तिः॥य
भायोग्यंक्षणंइदानीतिक्षणादाराविरामोत्पयर्थइतिकः॥अपपरिवहिरित्यादिनापंचमीसमासविधानादेवज्ञापकाद्दहिर्योगपंचमी॥ २०

॥६७॥ ततइति॥ ततोऽनंतरंमदीयंशाद्धस्वागेप्रतिग्रहाणमयिग्रदारंकश्चिन्निवदंतो॥परस्परस्योपर्युद्गूणाःशिक्कनामकशस्त्र॥
विशेषप्रतालायाम्यापैवंविधैयेनाद्दखप्राशेनलस्याश्वारोहस्तैस्तैः॥कौतुकादृआदवालोकंयुद्धंचक्रुः॥पल्लवशाखालक्षणयाप्रांतवो
चीवस्त्रपल्लववद्दतानुल्याश्रितपादनस्यघाचेयमघ्यतानलस्यकरस्दलादितिवाप्रबंधः॥शल्यंशंकौशलेवंशाकंबिकायांचतोमरइति
विश्वः॥येनासुरवंतुनास्पारमित्यमरः॥परस्परेत्यत्रकर्मव्यतिहारेस्यवनाम्नइत्यादिनाद्विवचनसमासवद्भावो॥नावपदेदर्वपदस्यप्रथमैकवच
नांतवेकस्मादिवाल्फः॥६८ प्रयाउ॥ स्वकीयजवेनप्रायाजाकनगवंधापितिरस्वेञ्छलनामयस्माकमियंसूः॥कियत्पदमस्मादपिउद्विवी
णपिपत्तिमिनविष्यंनियम्यानम्यात्यकार्पणगंवेयद्वुत्रेपिम्लुलमिवनवावितावदेतोः॥प्रभुडइरणप्रमघोरेणुकहृतः॥प्रयाउमित्यस्य
म्लायनामित्यनेनग्रंथः॥म्लायनामित्यावारेकतुःक्यङःदर्पितिरीतिण्पनान्निषा॥अन्यथाश्चिपत्रविकरणस्यैहह्रइतिस्यातः॥शा
त्रिकरणस्यहृपितइतिस्यात॥६९ दूरेरिति॥ यदाकाशंदूरेविलोस्यस्तायनचरणेनाक्रांतंतस्याकाशस्यचउत्तिशिपिवरणेनाक्रम
णेहराणामऽश्वानाम॥प्रवविश्नूनांवक्तानामस्याकंलक्षाप्रविष्यता॥विदितोनघीस्तुतमुरवैः॥प्रवाहिनस्तताकाशागमनिश्चेस्वोपराहतं॥अ
दस्यनयप्रस्कृतास्कमणेरितिवा॥यजाताआयनेकानेकचरणेनयदाक्रांतंतस्यचउ्निश्चरणैर्वज्जिनःप्रजाता॥येराक्रमणेकथंलज्ञान
स्यादितिहरिशाश्चलेनलुमोत्येका॥यलज्जास्वनस्सुरवाभवति॥अर्द्दनेनःसूतकामेरित्यनेनयातेऽन्नमवंप्रविते॥तस्यवहुहुफलस्या
दिनआनंदोरिशणात्रीतिश्चा॥तदुक्तंपाराशिंक्षे॥उत्क्रांतउद्धोद्रुतकंधरायाकंपोरुफालक्कतवल्गितोहा॥नाम्नाउदस्पशिनिताश्रपादवि
न्यासवेलाहतस्वनजोदिकं॥नैकिक्रमाक्षुनिरिवावजानिनेत्रास्रवावाजिगतिर्जवाना॥आनंदसंदोहमलंकरोतित्याद्यादिनोऽरिपोश्च
जातिमिति॥नोदात्रोपद्दशस्यभांतस्यानाचामिरितिहवेर्निषिद्धःवादकामानिविंत्या॥यस्क्रमबन्दंभवतिदिवबंधउंगुलबंदभवतीति॥नदोदाबव
नलापितथापरिश्रापयाहहिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्रित्यकक्तुंवापरिहरणीयं॥यदाउतदोदावेत्यनेनस्वराधमदेतिप्रत्ययइतिपदाम्मदेत
स्याःपरिश्राधायाः॥निश्चलिचाश्रित्यमेव॥यवावाशदिशाऽतिधमा॥विज्ञक्तिवास्त्रविजक्ता॥वित्यनेनैवप्रकारस्यैतस्यसंज्ञानिषेधेष्फिदेदसम्भव
रित्यकाराद्वारणंवार्धयादनम्यासूलमितिज्ञेयं॥स्वतःकामदकावांपदाप्रयोजितमितिउम्मणिजंता॥छिणिविषमलोदीर्घोऽन्यतरस्यामि(

॥नैषधशोषीक
॥२१

निदाघहिमं दक्षेय द्यप्पङ्कामा निरूपम्नि द्विर्न वित्रघाप्पघम्पिङर्योऽवादेन तु घेस्यं। एकेन मुखेन। केन मुखेन प्रयो ऽत्र केन पत प्रयोऽपेन रदमा
ऽकामा तिविषमुलोरिति निदाघहिमिति नरावध्यं। क्रमेगत्यर्थस्ज्ञा इति स्तुवास्पणो कर्त्तौ लौकिकम्मत्वात् पदेति चेन्नतायानुपपत्तेः। आक्रामा तिपवित्वाद्भु
वद्धि। जेनादऽभ्यापत्तिरिति वा। नाभिनानं सदाह्देः पताकरणेनयदाक्रमणवक्रान्तमिति तिपमर्षनायमित्यपिनवाच्यं। कदंनादिनानिषेधस्मा
निश्चवेपि घम्पिद्द हि निषेधस्परादवस्मात्। धाविदृष्टा। विपिघसंतान्मत्तवंतात्रकरोतानि णिजंता द्विणिचिणमुलोरिनिदाघ इत्यपि ववाच्यं
मृत्तुबंतस्पमिद्धा भावात्। एवंनाहिस्तुतस्यलोपेमतु पृष्ठाद्यल्पमुदायवात्स्ठानिवज्ञावाभावेघञ्कारे णम्पणिनि मित्तेनोलापेतम्पचदीर्घवि
धेऽम्ठानियज्ञावाभावाद्विकोषतात्पादा विविधिषोऽवलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वान्नित्रुम्पलाद्रणिकद्वेपिविणमुलोरि
तिपाद्रिकेदर्थद्विमिद्ध मिद्धमितिचेन्नर्हियद्याम्बितपादेपि क्रमवकरोतातिणिचिङर्द्धवत्प्रक्रियाख्यानकापिदोषइतिवा परिहरणीयमृशा वा
ज्ञालकाजावक्विंतानांशाहर्दकविधिवाद्वाघइँनयोरत्रावेमत्तुवंतानकरोतानिणपंता द्विणिमतुवादिलोपप्रपक्षोद्ध द्विरितिवा। इतिना
याघाञ्जकितारवुरादयइतिह्तं तर्गतिरप्पघइतिगत्यर्थानां विकल्पेनत्तुराद्विवा क्रमेरपितत्रधातुरादिवमाश्रितम्प्वाघीणिवमुत्पाद्यवि।
णिकनेविणमुलोरितिदाघइतिवापरिहरणीयं। आक्रामीत्यपिपावेक्रमणंक्रमःक्रमएवक्रामइतिप्रज्ञाद्यणंतस्पाडामभामेऽत्रतइतो
वस्मघनात्या। गत्यंतरं वागवेषणीयं। पादतिपद्घाविति पदादेशः। छांदसत्वेपपदेः इथक्रशादात्। एकके नैपकाद्याकिनिघ्नेतिवकाराक
ना। अर्हद्यतमत्रञ्जत्र तस्मिन्हत्तक्रमेरितिपक्षेऽस्मात्रायात्स्मादयोगुणयुणिनो नदिति नेतत्स्पामितिवामनाचार्यक्वनादनेद विवक्ष
या। विशेषणसमासोऽदृष्टव्य॥७०॥ चक्रवराद्इति॥ तस्पराज्ञः समायां विवशंना ऽस्त्रवारारमणीयं वाहाली वदेशे घाप्पलवत्तनः श्वानपि
मंडलं मंडलाकारेणगतिविशेषमकारयन्नपिडेशाघानंमंडलीकरण वशास्त्र्यमपिङनवंत। ह्रयस्त्रुरंगमायघंनानपादापिशाघ्य
र्द्दइतिकेचित्। यद्याविधुंदेशोऽवाउना। बोध्यवसनेघाल्पिकतया विहारप्रदेशःसुगतालयंघाप्पलस्त्र यंमडलीकारेणावतिघ्नेनतवेत्पर्थः। ते
नापत्युपंचरयातंतुलादिसघानपमयीं मंडलीकारयं नातिनसंप्रत्तयविश्वाऽज्ञाः। अंधवाइतिवक्रवरइतिविशेषणद्वं न जि नोकिदृशा
दृशोविति केचिद् शोअयंतिसूत्रानिक्रिया विशेषणं वा। उपमाश्लेषानुप्रासाः। दिन्नरासप्रमणेनरुकं धेलालायां सुगतालयइवविवक्षा। चक्रवरा ह २१

नित्रेरष्टा आत्र इतिमवर्षेत्र ज्ञादिस्त्रेणणाणमंडल्ला मितिगौरा दिवाहीप्रा... मा। निश्चित्रलिर्वमइत्पकानोरणंतुरइतिघम्मोकेवि
मनमितिके। उरणवेगेनगच्छंतीत्पार्श्वखश्चकरणेगमेःसुप्फपकंरव्या। नमिति रदविमु द्धाउरिभातोःछांदसत्वंवमदाक विधये गादनियम
मितिनियमएवमस्पत्रापिङ्गयमाहक्रमोरितिकर्मविश॥७१ विषङ्गिनि॥ कक्कालाऽस्पाविशिरिरवदायनाक्रांतामुदकालिनि
रवगोरुरश्चमाणोऽनाया। मेनलंध्मइतियावद्देवंविधोऽकारिहतावदेदे। धौलिमास्कंदिनादिपंचप्रकारागतिप्रइत्पमंडलीकारतनितथ
शात्या। श्रेष्ठरिस्तुपिघ्यमभस्त्ववाराधारा निरस्थानामवंतिपश्चाहुमिगत्येतिनेष्ठ। जातिःरुडगत्याहाश्मामिदिगीतालघातायःसुगुरोना
तयोस्तुलंघनमपरवस्तनमितावनविचघ्रमिवचक्रमित्पर्थः। उत्मेष्काशुशाम्पे। आस्कंदितंधौरितकंरेचितंवल्गितप्लुतं गतयोऽमूः पंचधाराइ
त्यमरः। गोप्पदमितिगोष्पदेप्रेवितानवितप्रमाणेविनितप्रमाणेमुट्गवत्। धागमितिःधार्यतनाततोऽप्पतेऽनयानिधारानिदादिवाद्इः। जाता
वेकवचनमङ्गलात्पस्मिनमवउातपपादिस्त्रेणदोष॥७२ अश्वीकरण॥ नलःस्वकीयछत्राक्षेपाग्रेऽस्वेनसम्परयाश्चमीःकारयामास। त
मुविषयवायुरद्यापिवात्पाक्रपवक्राकारभ्रमणानिविम्नीयकिंनशिक्षतेभ्रमान्विषयेज्ञानेशक्तोनक्विंतेछति किमपिनशक्तोनविज्ञमिश
त्यवमरमद्या। पिशाक्तो नाद्यदित्पर्थः। वात्पावर्त्तक्रदन्द्वायुरपिभ्रमीज्ञानेशक्तोनविज्ञमिश्नानवेत्पत्येका। आतपत्रस्पतलमंडलंइस्तनेनो
यारतिशाथितकोऽशलेखुपतो। चाफरह्यायनेत्पेकंपदमितिकेचित्। तानस्पसम्यक् शिक्षते किं सम्परग्नजानातिकिमिति किंशाद्यः संभावनाया
मितिकेचित्। आतपत्रस्पतलमंडलंस्पवेनक्रियादाक्ष्यं नेनबाद्विजत्रातिवेतेनापिशास्त्रवाहनायाग्यवंवस्तुचितं। दाक्ष्यहेतुत्तम
तिप्रत्ययाद्वेकाम्यद्विङ्मतयावमत्त्वगुणोपेतत्वेचसूचितं। तत्रापिमरुदप्यापिनस्तुशिक्षतेऽथंतु। सुशिक्षितस्पधारणंकरोतीतिशाङ्ग
क्रगुणत्रयस्पधानषोडशास्त्रमधीयतत्रप्रधानानिस्यमवल्लादिदिवतस्मत्रानिष्टत्पाणि। तनमध्येहरियत्वोयमितिसूचितेतेनोनमपत्र
तयासंप्रयस्त्र्याष्यं इत्फकं नववानि। यतःपत्ररहितोनसंग्याहपरस्तकस्पारशिघ्नो। पत्रलक्षणगणैःश्लाघ्यैः किंसत्वेनविनालय। पंचेंद्रिय
समेतोपियथाकायाविनात्मनेति। अतःपत्रत्वमपेक्षितं। न्तत्रतानवोक्तं यथा। लज्जातिनिदाप्रतिर्वांतिक्वांतिशुश्रामना। शाःसुनगाः सुदृपा
साराधवयुपेश्वसहिमवःसुदीघञ्चिपमत्त्वगुणोपपन्नाइति। नचैवहरिमत्र उक्तः। यथा विज्ञानवतोचपतिनास्तुशिक्षासंधारणेःस्पाहरि

स्तबकाज्ञाति॥ द्विजस्तु क्रियास्तुदङ्को मधुपिंगलात्कोलाजाल्पगं धि द्विजजन्मवाज्ञाति॥ तस्य पत्रराजवाद्यस्त्र जैन्नवेनत्रेव। अथोच्यते यस्तु रगस्तु
शीलस्तु लक्षणास्तु हो विहङ्गरवर्णः॥ द्विजा घवाक्षत्रियजातिराजौ राजातमारुह्यजयेदजय्यानिति॥ तस्येकाकुघाग्मौ। स्यनेतिहकोरिति वि
कल्पितवाकर्मवाजावा॥ भ्रमीरितिकृष्णादिवारि॥ सुशिक्षितइतिमनंताछके॥ शिक्षेर्जिज्ञासायामितिवकष्यातङ। वंक्रमानितियङ्ताघ
स्यतोलोपेयस्य हलइतियलोपः। वितत्यशिक्षितइतिप्रमानकालेक्का। पाशाद्विवाकात्पानतस्मात्कृष्णमयस्य वात्योयाद्दितारागमाइतिद्वेव
मनुष्येस्पइतिप्रकृतेमध्यवेतिवाता॥ सुशिक्षितइतिपाठमंगीकृत्यताभ्रमीः शोभनं किंनशिक्षते। पिछशे। ननघकारणेजिज्ञासतेवात्याव
द्वंद्वितस्याऽस्पष्टतीवेत्यर्थइतिव्याख्यायसुशिक्षितइतिशिक्षविद्योपादाने इत्यस्मादनुदात्तेवात्तडितिकेविद्यावक्ते। नत्वशक्तेवाध्याय
यवकन्नाप्रविस्तारस्यैवत्रस्य स्यापस्तूपवात्पूर्वकालवस्थस्य मानकालस्यवाच्यं नवाच्याप्रत्ययस्यानुपपन्नत्वादनुपपन्नमिदंप
स्यम्॥ ७४ विवेशेति॥ तातानंतरं नवपल्लवलोहितिमिश्रितं निविडछायं क्रीडावनं गवाक्ष नृपतिः क्षणाद्धौ धर्मार्त्तशिलावेलाऽन्न
ममग्लताया निवर्त्तिषुरस्य शिलाघणा वाक्यामंरणाद्वेयं न्नवेदितिवाय्यनयावाविवेश। विड्मल्लो द्विस्फुरितं रूपा मवानेकघडल्पतोऽ
मेवं विधं मनुजंवायमेह्या विष्कपर्यथाविशाति। अथवपल्लवाताग्रे ... स्थानस्तनिविडछायं वनं सुखच्छाया सिंदायथाविशाति। द्व...
घ। क्षेणिपत्तिरिति द्वरिविशेषणमिति केचित्। वा नृपक्षेणिः स्यूराक्षलाभ्यंतिमहर्ष्यंतिइतिविलासकामे घास्त्रेषा मन्ननं जीवनंयस्य ...
नोरिति केचित्। बिले ... गते विलासका ऽस्याभिष्टेषामनमंतावनं इतिरूपकं। ... मनमानं नंवायन्नेत्यिके विमस्य इविशेषणं ... योः
उत्थे ति। ... धानस्य विशेषणत्वायोगादस्तु वितमित्यपेक्ष्यम्॥ अथवपा ... शिलाघेणस्य ष्पा सुखविवेशोतिविग्रहः। विश्वदिवाक्य मवेश
यस्य ... मन्स्य ... पुस्तु रवत्वल्पदकृतोति॥ उपमाश्लेषाबुपाम्या॥ निरो ... अर्धतिरणद्वतमारिहाराः इति यो गितासंज्ञायां धीर
णा॥ ... वालायत्नकादंड विड्मनेवपल्लव इति विश्व॥ क्षणादिति ... वलाक्षोणिपतिरितिज्ञापो रितिकाम्बि॥ काम्ब। तपेद...
तिनाक्ष॥ दाधांतस्तु ... दिकारादक्तिन इति डाघंतवा ॥७४ वनेति॥ अनुगछन्त्यो बंधुवन्नस्यर्स्यवंधुनिष्ठान्महदवो ऽनुगछं बंधुः
प्रा ... कोपांवं विधे ... बंधुर्यथामेदं विधिवनगरनिवासिनां नेत्रमयद्दैवं ... पल्लवाणांमयश्मिंनला। तलोकनार्धमा ... वा। २२

तस्मिन्नलेकमेराङ्गुणायामिद्धरेस्नतितैर्ध्याद्दिनं। तनां कपर्यंताऽवधिर्यथाम्नवतितधाम वेतिक्रियाविशेषणं वा। अनुवऽ ... धुरि
वंधुमिरपिवमांतमधुदक्रमनापमारानस्मा पवाध्या जिला घंगचानत्रेवम्यित्वापथिके क्रमेण हृग्मामागोवेयस्तलिष्यावसानाउदकांत। वि
यंशेष्यमनुवृत्तेदिति। नदीतारंराद्यां गो घे क्षीरद्रकेनलाशये। आरामेभुदरूपादावि होवंधुविषर्जयद्दिति विकरणास्यमात्रो ... ती
वत्तुवनवंत्तमित्यमा॥ ... हमितिम्यहणंस्पदह्रस्पदंना स्पृहलेएकनरिचेत्यादिना ... तेनपरस्यधेतिक्रियाविशेषणं ... णस्य
हतितस्माद्विवर्विशिष्टतात्पर्यवकारस्यानुकम्पप्रसुखुयायवीरस्था। हव ... तिक्रमादिनाससमासांत॥ ७५ ततइति॥ ततोवनप
वेशादनंतरंरमणीयेऽछष्यफलेचविषयेनितुरवश्माच्छायुलिनोद्यानरक्षकस्येनगज्ञाप्यमानंउद्यानरामणीयकं ... ऽक्षालंचक
शतिरुक्ता॥ ... नवफलेचेतिनानाविकवर्त्मा ... सुखानितिपाठरक्षिप्ता॥ ... सुखं ... इप्सितिप्सुर्षिघासुखेलादिनाखविधानादय
वितदर्थमिजवाता। ... सुखावस्थानलक्षणादादशारिसाधर्म्याधारवनामर्घनीयः। कामनायकमितिभावेयोपधादितिवुञ्। गुणवाद्वि
दनेनम्रदपृष्ठ्या। ... निवेधइगंगपि ... ज्ञात्रमाणत्वादित्यादिज्ञापकवलात्याप्यमा॥ ७६ फलानीति॥ छष्यफलडुकवात्यक्षिण
मतिप्र। ततनेऽक्ततत्र। ध्रुनाकंपितपल्लवैशाखायलक्षणएवहस्तैश्छष्याणिफलानिच्छ्टहोचावनविद्यमानेहृद्दोऽर्कमहर्षिपरस्मावव
पर्याशिक्षितेव। हस्त महर्षिपिरस्मा पिजराति शायनीकृतवात दोषकंपितपल्लवउल्येकार ... तिथिप्पपयर्थिफलानि छष्याणि वममादय
तिष्ठति। उच्यानेमहर्षायाविद्यांतइतिस्तवितं। विद्यास्याश्लेष्ठविजनेक्रियतइतिस्तवनाम्यंवनशाष्ठ। शाखिभिःकवकोघुमादिनाखावृक्षि
रितिकेचित्। छष्यफलयुक्तानपकारपराहक्षावनेविद्यांतइतिभावः॥ अम्न ... दूपकंलुमोत्येक्षा ... धोतुशाधश्च। हकानामहर्षीनार्दकंग
वादिस्मृतेरक्षावेतिवत्कल्पाभुजः। महर्षीणां वार्धकमितिषष्ठीसमासः। आप्रथमत्रिन्यंतनतिष्या पिशब्दश्राद्धमहर्षिविशिष्टेनयथाकथंचिस्मा
मानाधिकरण्यं। महर्षयश्चातेवार्धकं चेतिविशेषणसमासो वा। अत्र्याश्च योपचारात्तस्यालोपाघायामित्यपादानत्वं। आनिशं मितिताच्छ्ये
ऽतिथिर्पृत इतिएव॥ शाखाशखादय्याघञान्यादिवादिति॥ ७७ कंटकिचाहति। केतकानांप्रायेणनवतातिश्रयमंतादिवर्ण्ययति॥ वि
निवेनि॥ कौतुकाल्ल ... द्वडछष्यादिदर्शनलोलस्तत्र वने। विकल्पितपत्रपंक्तिप्रासाशिलीमुखमिस्वादीश्चरक्तातेन उराणधमिदेनस्यप

रित्यागेनोपार्जितं दिक्कं चरणशालं यस्मिन्नेवंविधमयशो दग्धकेतकीकुसुमं दहशां भ्रमरान् वंचंति ॥ किंतु उदयं शाङ्गल्पकृतिरनुप्राप्तस्य महतावप
रिस्फोटयति ॥ नाप्नोति ॥ आशास्विति ॥ विकरणत्वविवक्षया सप्तमी ॥ वरिष्ठिस्थलकं जिसादिना स्तुवा कौतुकी तिश्रसादिवाल्हाघर्णिताच
तश्निः ॥ केतक्याः पुष्पं केतकमिति विकाराव यवत्वात्ययस्यपुष्पमूलेष्वबहुलमिति विकलवचनात्तुक ॥७८ वियोगिनीति ॥ वियोगिनां स्त्री
णां मनां हृद्यकंटकैः क्रूरः कल्पित्रको बाणः स्मरदनेन यस्मान्निक्षिप्यते ॥ ततः कलिशिरचाद्यदानतोहृदयाकराकर्णालीयतया वियोगिना
पादकश्च तस्मात्कारणात् स्मरहरेण शिवाय्यस्यपि कारणेतेन नलेन रोषेण केतकीकुसुममाक्रोशीत्फनरेणं संबंधः ॥ निस्यापेक्ष नयाय
त्वदोः संबंधः ॥ केतुश्च तंतस्येव दे उबेन योजयंति ॥ लुप्तोत्प्रेक्षा स्वरूपकमनुप्राप्तस्य ॥ शत्रुमित्रमपि निघ्नते वधकवेनापि निंदा ॥ ७९ वृद
श्रेति ॥ तवाग्रमेवमूलका वातीक्ष्णा वावसूचीसिव उपकारकं यास्येवं विधः स्मरदनः श्रोडयोः परस्परायेयसंगस्पोडर्याशालक्षणोप
योवयति स्मास्फुरदुस्त्रीक्षो ॥ वियोगिस्त्रीणां प्रहृदयलक्षणेका प्रेक्षकक वस्त्वस्वपस्त्रवपत्रिः कवामदनोदारुणायते ॥ भाषणश्वावरति ॥ कर्ट
कूतिः पत्रिरिवयोषणी स्तूयते ॥ इति स्मारस्यानेशक्षमाधुर्वं चिंत्यं ॥ केतकासदृशं वियोगिनोः स्त्रीडंसो दृश्ये संगो नवति ॥ पत्रदर्शनाद्वहृद
यं विदार्यजनवतीत्यर्थः ॥ रूपकोत्प्रेक्षोपमानुप्रासाः ॥ वदमस्त्वस्यास्तिविवेकेति किंचित्पावमत्रव्यस्ते रूपकं दारुणायते कुकवी यतइति के
चित्पठति ॥ ततुकरपत्रपत्रिसिरित्यनेनेव गताथदोऽपेक्ष्यस्य दारुणायस्यशति कांचित्पाठः ॥ तदाद्यमित्यपाक्रियस्य ॥ स्फुटं विकसितं समि
तिव्यातवत्यासत्यं ॥ एवं तु कारव्यानेलुप्तोत्प्रेक्षा ॥ सूचीति ॥ कवरकदलमन्त्रवामंडलो मंडपश्चेति गोरादिपाठात्स्त्रवश्रोष्टाडीप्र ॥ कामितो वि
योगी स्मस्त्वत्तमांस्त्रिवात्सेकरोष ॥ ८० ॥ धनुरिति ॥ पुष्पं धनुस्तस्यमधुगारस्तेनार्दहृन्तापितवधूलीत्रिधूलियुक्तं सत्कं करोतन्त्पुष्प
चापो मे स्मरतुरकं मां बाणाधीनं दयं बाणलक्ष्यं करोति निक्षेपात्तेन को तकमनिंद्यता हृदि तवधूलिर्न्स्यान्त्रदाश्विन्नकरत्वा स्फुतमायको
मदनः स्यादतस्तावेवायमपराधः स्मरनधन्वेति विशेषणाच्च षाडुष्पत्वान्मधुघटते ॥ श्विन्नकरो धनुर्धरा धूलियुक्तं सत्कं करोतीति ज्ञातिः ॥ अ
नुप्रासश्च ॥ धूलियुक्तं सत्कं करोतीति णिंपता त्वस्मरनधन्वेति धनुषश्च नडुः शरस्मादिति दधीनववनः स्मिगात् ॥ ८१ विदर्भेति ॥ समाला
रोहदधूपदतिद्याहिमा स्त्रीडमे दाडिमानि ददर्श ॥ नेमीकवाश्चनापाम्रयेसि शायेवत पश्चरस्तो धूमं पिबतीत पर्वाधेष्ठुरवा कंलशानिदयेनाः ति

तायितापन्हादिसमूहिर्त्जितिं तद्दोहदं धूपायदाद्योमेष्वराः धूपो यं फलहेतुक्रा णां संज्ञा विकृत्तेन दृशां इति ॥ अन्यत्राप्युक्तं ॥ मेषादि
षांबुसं सेकमत्स्यक्षराभिषधूपनं ॥ श्रेयालयं धयोगोष्ठिः दाडिमी फलहृद्धवे ॥ मस्याह्मचत्रिफलालेपैर्मीसैराद्यामिषोर्व्रवेः ॥ लेपिता धूपि
ताम्रूतफलं नालीवदाडिमी ॥ अपिकाघेनसंमिश्रा ॥ धूपिता तस्यलोमभिः ॥ फलानि दाडिमीमूते सुबहूनि शुभ्रनिवेति ॥ अन्योप्युक्तंतरपेह
प्राशाया धूमपुरवो तिशायनधूमपानादितपश्चरति ॥ तस्यैकानुप्रासौ ॥ स्मौकरकदाडिमी ॥ दिल्पमरः ॥ तत्कुलमलतालतारामकालेकुलाले
कानां पुष्पादिकलादकं दवप्रोपादहृदस्यानुतच्छियतिशद्धालवि ॥ तपस्यतश्निकर्मणो रोमंथेत्यादिना क्यङ् ॥ तपसः परस्मैपदत्वेति वक्तव्या
त्कताधया वितिपाद्यादिस्त्रेणश्च ॥ तत्रवोपस्रगद्विक्वित्रिनविडपकौतिटावुक्तं ॥ दोहदधूपिनीतिकमधारयादिनिः समर्थनीयः ॥ ८३ ॥
वियोगिनीमिति ॥ वियोगिनीं स्त्रीकादिपक्षियुक्तां विरहिणीं वदियं ॥ तस्हदादितस्पस्यातिलक्षणया सामित्स्याह्वेतोः प्रकटस्फुटदात
कंटकाः बाणेश्वरस्मरणाद्यारोमांचितांगी ॥ स्रनस्य हद्योफलानां स्थाने मध्ये विदीर्णं स्फुटितं पक्वं बाह्नोतित्यस्यक्तं यद्गृहदातरानदेशस्तानि
चित्रंतिमदनस्य फलास्त्रकुसुमबाणतुल्यानि शुकायामियस्याः ॥ दाडिमीफलतुल्यस्तनमध्ये विरहिदीर्णात्स्फुटितमनुरागयुक्तं च हृदयं
तस्मि चिह्नितं शुकास्यतुल्यामदनकिंशुकबाणा यस्याएवं विधा च दाडिमी ममनाहे कृत ॥ एवं विधास्त्री यथाको न विद्धिः दृश्यते ॥ समवं फ
लस्य परमात्मस्याकाकारलक्षणस्य स्तनं कथकं बोधकमिति तावदेवं विधं यस्त्राते तुरायानस्थालक्षणं तस्मादिति लीनिने कतं भरा
यावस्त्रा मयाभिति यावदेवं सूतं ॥ वृत्तं विषयेस्वस्यानुरागं च यच्छन्द्यं तद्विरं तपः श्रीकोलक्षणया तदुपदेशयोगास्याभवं तोनहृदय
मलयाश्च कयोगं जो पदेशो इति यावत्तिरास्याः ॥ रूप्याः स्मर किंशुकास्त्रगायस्याः ॥ तादृशी विषयेस्यः परावृत्तविल्लामनंतरं च वियस्सप
रमेवमास्पदमस्य यद्विदानंदघनस्य परमात्मस्वरूपस्यस्मृतेः सन्निहिता नंतरप्राप्यस्य तस्यानुध्याना द्वीडुतत्वात्मिं भावनामं ज्ञातह
र्षिणी ॥ तरोमांचा मे वं सूतां ॥ विविक्षयोगा वियोगास्त्र द्वतीम इत्यं गयोगयुक्तां ॥ कां विद्योगिनामिवायद्रा ॥ विशिष्टायोगिनां मिवदाडिमीमपे
क्षत ॥ एवं विधं योगिनी यथा कश्चिल्लत्रपतितधार्यं दाडिमी मदात तत्पर्धि उपवने क्वचित्प्रदेशे ॥ योगिनीनामपि स्फुरद्वाष्पमेव वायोगिनीं
मिवदाडिमीमपश्यत् ॥ उज्ज्वलपिदृदशितियर्धनिः स्यामध्याहिवशास्त्राः ॥ श्लेषः समासोक्तिर्वोपमा रूपकं वा ॥ अनुप्रासश्चारोमांचेवडमाग

वा।कंटकोमकरेऽपिवेति विश्वः।वियोगिनामिति।मंडलेत्यादिना विश्वविह्वलेः कर्म्मकिन्नरीरिपिंचणिडाश।दाडिमामिति।तिन्ता निवा खिवाड्डाश
ईड कलरि निधायामुदीऽ इति।स्मनेतिपक्षेपवादाः।आस्याऽल्पयस्यात्तद्वलितवा कर्म्मणिण्यत्।।८३ स्मरेति।। मदनाद्यचंद्रबाणतुल्य
तद्याजेवाविरहिहृदयदारकेयकत्वं बंधिपलाशोऽप्यवधंशकलमिवरक्तस्यांतराणां पथिकानांमांसनक्षणादिनाधर्षपक्वाशोपलाश
अपुमेवनवबंधनमयावशात्।बाणेपिमांसंलगति।तद्वत्तिाधिरहिणोव्यथंतइत्यर्थः।पलाशानाद्रुवंक्रूमायस्मामिति वासंबंधःउ
पमोलेदोपलंबोन्मासमांसयोरिति विश्वः।कालखंडयकृत्तत्रस्य मेदांसस्य दक्षिणपार्श्वेस्थिमांसांश।कालखंडमिति दोस्म्वामी
कस्मादीयमुनिरुक्तइतिर।।८४ नवेति।। नवानतपल्लवावायुस्पृष्टाऽनएवउपस्पर्शकणेमिभ्रितांगाविकाशा शोननमानमुकुला
वायुसंबंधादीषत्कंपयुक्ताकाचिल्लता।अयपातिस्पादुपलक्षितेनतुपेणनेत्रेणआदरमालोकिता।उष्णिततनादिदर्शनेविरहिणा
मुष्महन्मितिदूरः।यदाऽनोऽः।किंकारिदेवदत्तकान्सदकारह्नना।स्ववर्द्धितनविषपादपएषपापः।अस्मिन्ननागपिविकारविकारना
जित्रामाऽन्यवतिमदनकारमनिपाताइति।।रमणीयवाञ्छोदरः।तिर्यगादिस्थितेगहनंतावलोकनंविरहिणांकोइलमावदतीमियाश्रा
दरः।यथाऽकालिदासः।अत्रा विद्युकानिरघांगनामामित्यादि।अथवगंधवर्द्धनं।दनकर्द्दरीादिपरिमलबह्वलनविला।सिनाभुवि
तामकरंदप्रहारिः।स्वेदबिंदुमिःकरंबितांगी।स्मितशब्दस्यांतिध्याकस्मितशोभिकल्मला।स्मितशोभमानेदंता।चुंबनवशानांकुचि
तवाक्षिमनसा।भिक्षुर्वावाइधितस्याः।किंकंपयुक्तापस्त्रीवाऽन्यकंपयुक्तावानवानरूपालतामदृशानत्वा।नविद्यतेवालनाशाश
वंयस्याःसानबालता।एवंविधाउत्कर्षांतरसंयुक्तवाऽन्यरमणीयस्याऽनुरागादमदरस्मात्स्यादुपलक्षितेन।केनचिद्विटेननेत्रेण
स्यादरमालोल्यते।दरशदरयुक्तवाऽन्ययात्रापिदृशोमेकवचनं।वदता लिवद्रः।बालतागंधमावोऽशवलशाम्बवेद्दोबालतागंध
वलोनिवंविधानबालतागंधवदस्मन्नणप्रस्ते नतुंबिताकाचिदितियावनवानावाडालतास्मदृशानत्वा।नवोढवाञ्छ वा म लंपवतीति
वा।अन्यत्तद्वदित।यमामसोकिरतिशायोःकिंश्चाईषदर्थेदरोऽव्ययं।निषेधःपुनकारस्मभासमवान्नलोपःभावाः स्वे।या।गोपदधवेपित्र
समासेकंठेऽपस्थितेपतनइतिवकन्याकरंबिनांगीत्यत्रडाश।।८५ विविद्रतः।। पथिकलक्षणशालनमारणेऽभमरलक्षणकफाल

वाजान्त्यापकर्म्मणिपूजयितेः कामदेवस्पर्शजान्संबंधिदीपिकाइववंचपकंकूडुमलपंक्तिर्नलाऽप्रतप्तं कामोद्दीपकानिचंपकानि
चंपकानिद्दष्टा विरहिणोम्रियंते।रूपकोत्प्रेक्षा पकुमनुप्रासः।।पद्मोल्लसितमितिणिपांथुः।चंपकानामुपरिभ्रमरोनतिष्ठतीतिकविसमा
यादृष्टी।केचित्तातत्रनिषतितपरं।प्रियतेइतितद्वामाणिका।यदलंकाः।दप्पचयचंपककलिर्यं।उजावयभ्रमरलायंते।मुग्धोपरिमनुमुष्टः।।
मतिरिद्दिपिमावद्दुमावद्दः।।लाऽस्मिन्नलाऽस्मिन्नाजाविस्रणाम्रोक्तकडोऽन्यज्ञातपाविदधणपावरक्षणो नोरववाणियमरणमिति।।८६।।
श्रमन्यात्ति।। विरहिणांनेत्रोपघातकरंउष्णयातरजुदशगतंपुरागंमदनेनइतपामरारार्थंमुक्तेउशरेउतप्लकणेभ्रमरलयमीस्थरं
मनकोवाभावल्लक्ष्यितेजन्मनाकिलांधवेऽन्नवति।ऽव्यवहृयकंवाअंधंकरणेमाहात्स्नुनगम्लूलेल्पादिनारवकत्वा।अस्मद्विपदितिमुक्तः।।
।।८७।। पिकादिति।। उदितकरुणणारवलाहकेवनेभ्रमरझंकारैविरहिणांउदर्शांकोकिलाद्दाकर्षयंतिमतिश्रनास्कृयानलगतयाशरतयाःलि
नयवशाकमलललक्षणदत्मस्मारिणीपुलकमलिनीपरितस्मोऽनलप्रदाप्रपत्रएवंविधवनेवियोगिदशाष्टएवतिमतिहनोऽनएवानास्थयाऽनादरेणा
ऽपवपदितिवा।अन्यत्र स्फुटितदयेकस्मिंश्चित्कस्यविकष्टाद्दशाऽऽत्पवलनास्थयाःनिद्धयाकिमर्थंसुणोषीतिकरंडमायकिंश्चनवारयतिश्रन
स्थयासंस्मारानित्यतयाःधिनयवशाक्करेपस्मारयतीतिवा।वनेपिकाःकलंनि।भृंगाझंकारंकुर्वंति।करुणउष्मणिवविकसंति।कमलानि
वान्मीलंति।एतद्दृष्ट्वाविरहिणोव्यथंते।इतिभावः।ममापिस्रावोमुद्यैणपथदृष्टिर्योगोऽन्नविष्पतीतिमगतयाऽन्नास्थयेतिकेचित।तनुगौरवाना
वाडपेक्षं।मुनाविखासूपकंसमासोक्तिः।श्रेषोऽनुप्रासश्च।करुणमुरवलेहस्वोऽलुपायांकरुणामतेतिविश्वः।।अनाम्वेमातच्चोपप्रमईसदः।
इनदतिदीर्घहिड।क्त्वादिवादोदिवानिधान।क्रम्पाड वाल्वादिचातडस्वार्दीर्घश्चेतिदीर्घः।।८८ रसालेति।। स्फुरद्भमरारवएवकोधझंकारा
यस्यतथावायुनाचवलेःकंसाले।हावाविरहिणलोकायनर्मनाछ्यानास्फोदाउमिच्छन्निवाशद्दकोनलेनादर्शि।अन्योपिजनत्पचलेनाऽयु
ल्पाद्दिनातर्जयतिरसालएवधमालःप्राकारःस्फुरत्फदयतेविपक्षोयस्मादेवंभूतः।रेफवांधावमाधमाऽन्नमिभ्रानाउफरन्पाःधमस्मुारवएव
ऽ,पडकृशातिव्यस्पताह्वशःवायुचलेमुकालेघोजायैविशिष्टायोगोनिवागस्महतेआवेशमिस्थितायवीरिणजनायतिकेचित।रूपकोत्प्रेक्षाऽनु
प्रासः।।रसालशब्दस्तस्मिप्यपिवर्ततेननत्ययथापिविशेषणविशेष्यतावाधिशेपणसमासः।।दिव्यमितितिदानेःसमिदिर्विधनेस्मतिमीमेतीत्।।

॥नि०टी०को०॥
॥२५
तत्र लोपो स्यास्यस्येत्यस्य तल्लोपः॥ स्यस्यार्द्धधूतकइतितद्वा मयमी॥ तत्त्वा दिवक्रव्याजर्जनी नियमितिस्मरः॥७७॥ दिनइति॥ रेफांबुप्रतिदिनं
चतसृः कशो नवमुकर्दुष्टंविशाखुदिश वंगिमंतापंवलज्ञस्थेत्येवपथिकायशापंददतमिवमत्रवाङ्कनेत्रत्वा। कोकिलालक्षिणः श्वोद्यगय
सास्यादेवंदर्श। कृष्णाबाह्मणोऽप्येवं विधाः संतः शापं ददते। उक्तंच्छायमकावुभास्याः॥ रेइत्यनादेरप्यया। अस्यांलोहितांडत्योदेविध्रस्तोरेरवा
विल्लंश्वस्यारिल्पल्लोपचेवधि। कच्छेत्यन्ने दीपाद्यादिनक्षादिशोतोरेदुकिं। कच्छेवतितत्रैवपाठमितिनित्यपंथानंगच्छतीस्व(दिपांपाणो)नित्यमितिणः॥
पद्यादेशश्च। छीरमानवान्ना वात्सायमितिद्वितीया। उपालंभात्मावाचस्पतःइत्यत्रतङ् नावः॥७७॥ अलीति॥ भ्रमरमालयोद्वाभ्रंचंपक
मुकुलमध्यस्थाबुद्ध्यामादरमालोक्यातेकितवाक्षकितः स्मरअनलोविरहिणां विनाशायेपादुर्भूतं तमेव धूमकेतुउत्पातग्रहविशेषं शंकित
वान्॥ धूमकेतुर्विनाशसूचकः॥ उक्तंच्छायमकावुभायो॥ धूमकेतुः स्मृतोवह्नावुत्पातग्रहभेदयोरितिविश्वः॥ अथवातपेयश्वाकोरे मधुप्यकइत्यमर।
नतोविकारस्रुयस्यस्मबुष्पलुकः॥७१॥ गलद्दिति॥ येस्यस्यरागंभ्रमितं गिरिभ्रमिणप्रकारविशेषापततांमबहुभ्रमरपंक्त्याविविधंकस्मरकाम
मंमदनबाणशाल्पनिघर्षणोत्पलितापतंतोऽदीप्यमानाः स्फुलिंगायस्मादेवं विधं शाणं निकषमिव प्रत्यलोकयत। परागोहलतत्क
णप्रानं। शृंगावलिनाराचस्थाने शाणस्यापिभ्रमणं भवति। लोहसंघर्षाज्ज्वलंतः कणाश्चतस्मादुज्ज्वलंति। उक्तंच्छायमकावुभायो॥ नारिश्छा
णस्तुनिकषःकषःइत्यमरः॥७२॥ नदितिः॥ यौगंधादिगुणयुक्तात्पुष्पादपिसुगंधिनलांगमुद्दिश्यपतनशीलायुणीनिला षिण्णाय
सोऽनरपुष्कसुमात्सुगंधितदंगमुद्दिश्यपाडकाइतिवा। सुगंधितदंगमुद्दिश्यकुसुमात्मकाशात्याडकाइतिवाणवंविधाः ज्ञायमानाभ्रमर
पंक्तीसलोकयत्पुष्पाडुष्टनिर्यतानां बाणानां संतेलिंगांप्रासइतिगम्पोत्यक्ता शिलीमुखशब्दवाच्यत्वं प्राप्तेकारणं। अलिबाणैशिलीमुखाविष्य
धानातः। डुनिर्गितानिहिबाणोध्वनति। लक्ष्यं चतस्यप्रवाति। तत्तञ्चधातुक्षोलजनेपुगणस्पृशाम्र अस्पृशोऽस्यमौर्वीस्पृशः। कुसुमलक्षणानुषन्नक
शात्सुगंधिनलांगमुद्दिश्यपतनशीलामदनबाणपंक्तीरपिमौर्वीस्पृशः। शिलीमुखालीरितिवा। उक्तंच्छायमकावुभायो॥ रिपुशात्रिमदतुषायानारज
स्थिश्च। सुगंधीतिसुरवस्यगंधशब्दस्यगंधस्येदितीवं। पाडकाइत्यत्रशीलेलघुपदेत्वकव्॥७३॥ मरुदिति॥ वायुनाविलसंतोयेपल्लवाःशाखा
याणितेषां कंटकैः कृतेमरुतुल्यस्पदेवतल्पस्पललतेविलासंकुर्वीनः पल्लवस्पविटस्यकंटकवत्रीकृत्वाकंटकैनरवैःक्षतमितिवा। मरु २५

तल्पस्यदेवतल्पस्पललत्पल्लवइवपल्लवःशाखस्तस्पतीक्षुवाकंटकैरिवनरवैःक्षतमितिवातथाम्बुजखंडवत्कुंथ्रयौगंधस्यस्मात
सपुरुषवदनस्पस्मारंस्मोगंधयस्मादितिवा। एकदेशलक्षणयारशाष्टेनघनस्यारोलक्ष्यते। तथाम्बुजखंडयुक्तकइसिस्तोस्मिनितिवाप्रं
एवगणिकास्मनशोत्स्तु यमेवपक्कं बिल्वफलं ददर्श। ह्रातिशायोरूपमावुभाभ्याः॥ वोरनारीकुचाया श्रीफलआम्यात्तं नमुगलमध्यान
ग्यं श्रीफलश्रीविंडंवीतिकाम शास्त्रावारनारीणाम्पुनमर्वमूचितं। मालूरश्रीफलावपीत्यमरः॥ ललितिकनयपदं। सौरस्मितिगतबलघुसुवा
द्विलिता वेऽगात्कमन्कि रिकेलिभरंतपस्यस्यानात्य खेलिमं। पचलिमाः पक्वव्यामाषाडतिसाव्यातु शेषात्रकर्मणि॥७४॥ सुवेति॥ श्रीमि
वयांतःकरणेयाविर्यधयोयदृदुडनं तस्मिन्स्योग्यानियानिपुष्पाणितैःपरिपूर्णमध्यविलयस्यैवं विधं पाटलेपुष्पं विरहिणाऽनुपत्रातया
बुद्ध्याकामतरुणीरीत्यस्प्रवलः सकर्षणकंपितः। पुष्पाणांस्यावाक्षवदुयाविक्षनिमनोचित्यमितिकेचित्॥ व्रतिमानुरूपंकमनुप्रासः॥ पा
टलिःपाटलामोघेत्यमरः॥७५॥ सुनीति॥ घनेकुञ्जलितोमेवकुशोनोऽगम्यहृदयोऽधकारपक्षेयत्तदनंतद्यानेनगिलितंचंद्रविंबमिवनं।
कलास्पृहंदवतिरहराकुरिवाक्षुनाझनः। सुनिपदंशांतिस्थंस्मावनावशान्निर्द्वृतिस्थेस्मावनाधीशपापमवस्थावाजनुकलिकानांस्मुबद्धादाक्ष
रस्तम्पात्रचंद्रकलानां। चं नाद्र्यमनेनव्यज्यते। अथवचितिद्दतिर्थवलवलं तिम्नद्दिताकिंचित्स्यापदाहकज्जिरत्तवनेमितिकासु तामिदद्दवमे
नापतदर्धयानतनाधीमिववनपदं वायोजि। मिंदइशनिद्दष्ट्वानयं भवतितत्तेवविरहिणोऽस्यागमस्यहृदयदशनाज्ञातमिति भावः। तमिस्त्रस्यप
कोश्दं तमस्तद्धरिरहश्यत। अथस्त्यिणिमीतस्पांकृतेनस्यवर्त्मिना भक्ष्यितं। अकमस्ब्दितस्यचवमनमेवभवतीत्यक्किरितिवा। केचित्तमिस्त्रप
कुम्यम्तद्दरिमावस्यातस्यां कृतेनस्यवर्त्मिना भक्षितमितिव्याचक्षते। उक्तंच्छायमकावुभायो॥ ज्ञितीधवलमेवकेइत्यमरः। कोरकितइतिता
रकादित्वादितच्॥७६॥ कुरुन्निति॥ आदौबलात्कारेणचालितानि द्विमेनपांडुराणि पत्राणि येषांतथाइतरेरावरणस्यसंबंधिन्यालतायांकृत
विशिष्टभ्रमणो। कृतपदक्षिणभ्रमणोवा। अदलकृणमावरणमाक्षितयोनतितामुविशेषणं वाएवंविधाः पुष्पेषुवायाकेलयः यस्याडावि
लोकिताः स्त्योनलक्षतनेत्रयकाचक्रुरवंस्यातिर्यगादिस्थं नोगावलोकनमुखातिशयाकृतनेवसंकोचमित्यर्थः॥ विरहिणाभाः [illegible]
मवकुरअदिकृतानिमाकर [illegible] स्परस्पवक्षस्याह निरावरणं यमनेवंविधस्यकुरानगरस्यसंबंधिन्यावावीत्यविरमाया [illegible]

कस्यचिन्नायकस्य तुल्यबाणक्रीडाविलोकिताः स्त्य॥ ८

॥नैषधशेष॥ ॥२६ रुणश्री। तेवीरुन्तस्यां कस्यां चित्सुंदर्यां कृतविलासान्नस्य तो देवकुलस्य कस्यचिन्नायकस्य कोपसूजं तिनिमन्त्रस्य तः शून्यहृदयस्य वा इत्यस्येति केचित्॥ ७५
नवां श्रियमीक्षते। अस्तता कं नेत्रास्त्री नवसंपर्क मिथुनामिति निमेषाभ्यक्तनेत्रस्मे कोपस्यूजं तिनि मन्त्रस्थतः शून्यहृदयस्य वा मिलति कृत्स्नयपदी। निमीलनं निमीलो ऽस्मा
षयमास्माकमनु श्वासाः कृतेन कृतश्रुति पिधाकृदित्यत्रास्पेषामपिह रूपते इति दीर्घः कृदेन्तोक्का पिधाकृदं। मिलति कृत्स्नयपदी। निमीलनं निमीलो ऽस्मा
देघस्मरो तृट्स्लइ नितिद्वियो नावेश्रस्तत्पये निमालावा। तत्र पूर्वेण शुबकुवा दिः॥ ७७ गताः इति॥ येदक्का यस्याक्षसंगतले अपरिपूर्देशेऽस्त्वा
डःकृच्छ्लेष्टं दिंशाश्वासाधा त्रीहृद्ध्री मुपमातस्खफलानां वाकुल्येन उपपजन्मफलाधिकोनवाति शायेननमा कृतेः शिरो निरग्रे मस्तिकेष्ठास्त्रु तो
नमस्कारं कुर्वतश्रुता इस्रनलःकघं नानिनं प्रतिस्मकघं नास्त्रावीत्सदित्यर्थः। फलन्तरनमादिहृदृशास्त्रोतव्याः विरहिवाद नन्दिनं दनाएवं विधामा
त्र नत्रात्रापिकृष्यंते। कघनाः पिवः निनं दतिस्मेतिकाक्क रितिकेचित्। धात्री मामलकामिति केचित्। पक्कानविषयवान्तरष्टाया दूरनापेक्षत
क्षेपः समास्तोऽन्विधा त्रीस्पादुपमाताक्षितिरप्यामलकमपीत्यमरः। दधनितोधयं तिवानामितिधः कर्मणि तिह्वतिहीश्नामितेरितिङ्लक्ष्ललेति
पाक्षिकं पितुः॥ ७८ ऋपेति॥ उद्यानवायुनिर्हिमा कृतं मकरंदरस्रृता कृतं केतककाकुसुमपरागैः श्वेतां कृतं एवं विधमत एव कौमुदी तुल्य
दिवसते जस्त्रस्वे नृपायह्वषहिनादेत्ताय तो विरहिणो विरहिणे दिवं डिकाडः खदायिनी जवनि। चंडिकात्ल्यं वदिवसते जो जातमत श्चंद्रिका
दुःखातदपि दुःखदं जातमितिभावः॥ अदनन्दिः कौमुदीतिव्यस्तरूपकं। एवंविधमदनन्दिः कौमुदीसंबंधिनोहर्षनिविरहबलक्षणयाद्ःखानि
नादश्रापि वस्त्रवतीतिवा। भ्रमेक्ति मदनन्दिोमुदोऽस्त्रकौमुदानादश्च। शेलादिगुणयोगाद्यपिवंडिकात्मांत्मां विधाता। तथापि मदनन्दिः आष्टवाच
मितितेन मुदोऽस्त्रा कौमुद्यांकौमुद्याकारणेवनंद नाइतिकेचित्। शेल्यादिगुणयुक्तं दिवसते जायद्यपि शेत्यादिनवस्त्रुखंतरंहसे तथापि कौमु
दीसंबंधिनो हर्षक्रिदत्त वितिकेचित्। दिवसते जः कौमुदीसंबंधिनाद्रजन्निाद्स्त्राऽपिवदत्वव। विरहिस्मर्यष्ठ चंडिकाया विरिणो। ततश्चात्माला
कस्यचंद्रिकाजन्सुखं दिवसते जाविरहिणे दद्यौ। स्मृशहशाकुलाम्रदमैत्री जवतीत्सम्पायादितिकेचित्। न विविधमपि व्याख्यानमेवं विधस्य
दिवसमदस्रो विरहिणां मुद्दापक बालुम्बदेह्वं वत्न्युस्पत इत्फपेक्ष्यां। अदन्मन्दिः नितिरोः क्षुपानि रिफ॥ ७८ अयोगेति॥ विरहिणो पिनलष्यत २६
स्मिकिंसुंदरसुखं स्मादादवाधितवेन चंद्रमेवतद्दिवि वियोगदशावे प्यभिरामेव वा आत्साद्धंउं धनय्य 'वा' विरहिविज्ञानेनत्र वितव्यंतदकनाऽपि

ततायतोति रोषेणैव रक्तनेत्रेण कुः कुरितिकुः ष्टोयस्प कुकुरितिरो ते इति वाते न कोकिलेन चंड वैरिणाऽमावास्याकारिता। कुकुरितिशब्देन वा।
चंडवैरिणा कारिता। विरहस्य पिवं इा द्विकमस्त्रासुखं व्यस्ते ऽम्मदायोप्यथ। तदनुप्रवेशमघवा कुशलइतिन्याय नाम्हवैर्यनुसरणं कृतवा
निति रोषेणैव रक्तनेत्रेण पिकेन चंड वैरिणा कारितेत्यर्थः॥ कुकुरितिशब्दं स्त्रा वनिव कोकिलः करोति। तत्रशाक कर्णनात्र मुरखमालित्यं प्रवतितन
वयमुत्प्रेक्षा। उत निकमर्धमनतद्धकुदारा कृयत किंयत्रा कंचंडविरिणीतिकेचित्। खलेक्तत्तया शब्देन चंडवैरिणी कुकुराकृयते तिकेचित्। कृताश
ब्देन कुकुराकृयत इतिहिताति केचित्। तत्सा विषांव्यारव्यानं कघमाकृयते तिप्रश्नहेतूपन्यासापेक्षया वा वाद्यापेक्षया धंयास्पेव योग्नमवाइरुदेरिणीति।
विश्रेषणस्पा विययाषितानापेक्ष्यं। एकदेहेतुविशेषणे नैव हेतो कृक वान्नायं। दन्तषः रूपकां स्ववनावनवारक्तनेत्रत्वे पिरोषेणैव वाक्रणवक्तुः षेतिलुसो
वेक्षा। अपक्तुनिवां श्रनुपासस्य। कुकाः स्पा कोकिलालापो नहे डकलयोरपि तिविशं॥ १०० अशोकमिति॥ यतः पत्रीशोविनोहतएवन विद्यात
शोकोयस्मादितिस्तु वनामयस्पन्नयार्थस्यदयासन्नस्मा ऽन्विताषेण शरणेरक्तणेस्या कमश्रो कदट्क मेवप्रासारुपिकारतनमिवंन नुतवतोऽस्वतंस्त्वात्मनो
नाम रूपेण या नपराजिता मिवमेव विश्वास्यानुकूलमायरं तं अशोक मेषोऽमन्यत। कीदृशं पुष्पविः शारवायैः स्ववाक्ततो मदनस्य सकलन्तार कोऽस्मदः
पुष्प कृद्दायेनाप्रतीष्ठानि मदनस्य कुल दश्च रूपाणि जालकानि कलिकायेन तिवा। अन्यो पिशरण्योविरिश्चाणिरूपं गेवतीष्ठन् शरणागतानुरक्ते
नि। अव नायमवती वतिनलस्पास्ये कोन्तं किं तु इाशय तयात व्राः विरतेति प्रामवती धार्वविशिष्टस्पमन्यतिकम्मतितिप्रकृतानुगुणत्वं। अप्रानिवत
नः मतानायायानावनपणिकानवनंमारस्यतन्निवामन्यताय तः शरण्यः शरण्यामारणेस्याधुसमर्थायतः पत्रिकोनां कामास्रेत्यो यानां तिव्रमदनास्त्राणि पु
ष्पान शाद्वापपस्पात्रिवविद्योते। ततश्च मदनशाखाणिस्पृहस्तष्ठदायोःप्यमेवस्मारयतीतिवा। रक्ता नूतनोक्तपुष्पाणिदृष्ट्वापषिकाव्यथंत इतिभावः॥
अश्वगानवतरक्षितमितिद्रुतानशातेनिकेचित्। ततश्च डि ञादिवत्स्वप्यय मम्श्लेरित्यर्थः। उत्प्रेक्षा समासोक्तिः शरणं वधरक्षित्रोः शरणे रक्षणे गृहे। शर
अश्वगानवतरक्षितमितिद्रुता ग्रतेतिकेचित्। ततश्चडि आ दिवत्सप्ययग्रम्श्लेरित्यर्थः। उत्प्रेक्षा समासोक्तिः शरणंवधरक्षित्रोः शरणेरक्षणेगृहे। अध्वगानिस्सताध्वेतिः॥ १०१॥
ः पत्रपुष्टेऽस्मृताः इतिविश्वः। क्षोरको जालकं क्लीवो कलिकाकोरकौ स्त्रियामित्यमरः। शरणेस्याधुरितितत्रस्माधुरितियत्। अध्वगानिस्सताध्वेतिः॥ १०१॥
विलासेति॥ क्रीडादीर्घिकातीरतरंगनादात्कोकिलभ्रमरगीतात्कोकिलपंक्तिगीतेवर्णमयूरवृत्ततोद्यानपिवनेपिनोयत्रिकल्पसंगीतवाद्यरूपंतन
लमाराधयामास्मसंतिरन्याधमाद्। देवधु कुः दुःप्रकृसंगं सुखं सुरवसाधनेवानामात्पपिछत्तवत्त्रा पिधासमेति। विरहिणस्तस्य नोयत्रिकं यद्यपि दु

॥नैषध॥ध०टी०॥ ॥२ २५

रवायनत्रवतित्तमपि मयूरादीनां सेवा। व्यापारो दर्शितानतु तस्य नलस्यांकारोपि। तत्पते इति स्रोग इति वाम्ना वा तेषां निकत्रिरस्येव नलस्यं वेधिनी
स्मामदाना। निमात्रं तथा पित्रागाएव यद्यानारासमममीपस्थाद्भुवति भुवनिरिवे निकेविता। आपिलिन्निक्रमः। वनेतन्नेोयन्निकं नले का पिशुखितन
वकारायतो त्राग्य त्रारस्र नास्तुखमाप्नोति। अस्पतुने मोलाने विना क्कानान्नाय्यन्ना क्क कानथ्य सोगपाशिरिति केचिता। नतुव्यस्मात्थ यथेनविक्रद्ध
धधिमातेस्याोपेयं। तौर्यत्रिकं न ङरव द्रने स्पिरारा धा। हिंसितवत। आखेदानाय्यनाकृतत्राउतकर्म्मनाका। सुखदुःखान्मतरस्याद्या। कारण सोग।
कृत्स्ना। प्रात्तपि त्रसर्व त्रापियो हिस्युखीस्मस्थानातरपिसुखमाप्नोति। यस्तुडःखीस्मस्थानांतरगतोऽपि ड़ःखव्येवेति। सुखितःस्थानांतरेपि सुख
पाःस्यापादने प्रसगात हता। अनुपास्या धातिस्याप्तो॥ तौर्यत्रिकंहनगीतवाद्यं। आत्तुष्पा कोपपीकायारित्यमरः। नाट्य कृत्स्नात्मकविधो। स्पाद्यु
ना। अन्ने कार्म्मणातिविश्रु। धलानिपदह्ले। प्हतंतोः लिशष्टो ज्ञेयः। इकारांतवे ऊघ्यांतवात्स्वनिपातन्स्यात्॥१०२ तदर्थमिति॥ लोकेनमलस्तुत्स्वं
मेवपावयिवान लो ह्यानावनेविमुक्काः पदेवा स्फुरवावं अकास्तं नलमस्तुवशांताधिवातुनिवश्चकारणतद्यानपिमुक्काः स्फुरवावस्त्रारिकाःपि
स्वराष्टतेनोप नयुस्तु द्ध द्धः नलपराक्रमगायन्यो नलपराक्रमगायम्नष्ठ इवेन्नित्रवेतिपरमध्यप्यपष्ठात्नलापोरूपगायिनीकृताः उन्नये पि
तेनैव प्रकारेण नत्यानगायनीक्कृताइतिशारिकाविशेषणमेववा। अनेनस्तुतिविरूद्धावलापावकाः अध्यापयेतिकाड़ उानांणाविस्पेवआत्
गायनीस्वरूपफेहेतिसूक्तनवक्षु॥ १०३इतीति॥ इत्यनेन प्रकारेणाऽनाष्टास्याम्नस्य मूरूसुद्यानंपरिभ्रमको किलोपगीतोपिकोरस्तात्
पिवबाहुना मामोद्भवरसमो स्प्यातिशयं लाभ। त्रैमी विरहेणांतरमामोदान्तरं हर्षातिशयं नलेन। बहिःपरमितिक्कचित्पाठः॥ तन्नकेवलबादिरामा
दूल्मरमविंदतेत्पर्थः॥ आमामोदगधद्रव्या यारितिविश्वः॥१०४ करेणेति॥ सकलङ्कौसेकटेऽस्मिन्वने तत्पवदस्याय्यदधोनविलोकमानोनाम
द्नस्वयमलोलोकितूहिता। निजाकतमंयकवर्त्तिविक्र्मल्लक्षणनृतंरेखारूपमस्पहन्तेनधारयतृशाद्धकृषक्रंनदिकंमक्ष्यहन्तेनधारयत्
हस्त्रप्रकरणेकारणमा हाइट्का लनबालपानायप्रावशशकया। गत्वेकोपमानुपामा।दधदितिनाम्पम्नादिनिुप्तिषध। आलक्ष्यानरवम्पतेस्ना
लबालस्थावतिम्सृनेरालबालालीयरहस्यौणादिक आल्वालयोबाङ्गलकाङ्कपालवव॥१०५ लतेति॥ लतारूपाऽबलास्त्वांमानृत्स विद्या
तुन्दरध्याप्कमृतुरवप्रनगधमरहस्य वौरः। डप्परमलवक्षणगंधोऽदके तत्र कीडोवनषवंनोनलंपञ्चवता। मधुगंधास्यनलमस्त्रस्पवा २७

रिणीतिकेचित्। क्रमेणदिशोपत्रयेणमदहस्तुगंधिवशीनलवानिस्त्रव्यंते। एवंविदोवायुः कार्यसिद्धिसूचकः। अन्योप्येवंविधःपीवमदादिःपरिवा
रकविशेषोनायकंसेवते। उद्दहालवेषैरवराजायतःसेव्यते। सूपकसमाप्ता कष्टनुशाप्ता। पत्रपतोदरइतिईख्यावानाद्रदरतिषृष्ठावाग्दिकल्पपञ्चोतुक्वि
दंडदरेषिसलुका॥१०६ आपवेति॥ चिराद्दलनाकालेनहृद्धिप्रापितंचिरंतना। निवावानात्मैरावतोदानियानिस्त्रानितिरधिकंइवंतान्सक्षयान्सेवाय
चेत्तुमावत्ता निवृत्क्तानि जातानितेन्योऽधिकंवाधतंमधनाऽकयनरहोवात। तस्मिन्वनेसमागम्यपेणवतिरोदिताच्छ्यनिवयस्त्रगःक्ष्तुशोराक्षादहृक्षा। अपां
निधिरितिरूपकन्तुमोत्सेकावो। उद्भवाजल्पवव्यउपेते। तस्मिन्वनेवस्तन्नपानिधिरिवतिस्माका। दववोत्थेक्षा। अन्योपिपरिड़छघनोराजादिपीड
नाफयेनसर्वस्वंनयदेवानिधिंपदवेदशांतरेषुमोवमातिरस्कं सन्जातिक्लेशेपील्यमरःमघनादितिनावेत्यपादानत्वं। विरक्तेतिविरपदस्पारिस्पन्तोव
कास्मरतिन्न॥१०७ पयइति॥ आलवालकहितस्वपूरूपय्यमूलस्समीपस्थमितिनिपेतिविसम्पसहृदस्पव्याजानेषनागतुरुष्मस्यहरशाग्रोगारघ्रोषनागत्तुवेद्धवय्य
छवारशोभनङ्कनाचाङ्गेनातुष्कानिमन्नैरावतस्पस्दंनातृयोऽसाराप्सहस्राइतिस्रवेणिम्नेवंधः। तत्रविवरंतेच्यमवोक्षीत्फलारणवाप्नवंधः। पया
धिलक्ष्मीमुषितप्रतस्य त्रितिस्त्रोकैः कथ्यते। आकंवमप्यवादैरावतानहृस्पातपरंदंतापवहत्रपते। आवलीपादनंवविरत्नरत्नाधिकवस्पवितोह्वंधे
कपर्विरावतत्नप्राक्षीदधुनातुवद्दबहुद्दर्तं। सुप्वसुन्नरत्नापिस्नाधिकंदहवं। अनंतोरगेत्यादिनाशेषाणामप्यनेकवंसूस्यतइतिकेचितत्तुस्वेणलावा
पादिशापादिसुवेतिवक्ष्यमाणन्वाऽपेक्ष्यं। तयांतत्रनिद्वंदतानामपिविशेषणं। निन्नादिनिवापाव। अनुपाश्योपमापृक्तान्वयं। कामिनीलोकेतिनिपेक्षना
वात। अत्रघुकाउककतिघदीप्रमनाप्नयंरुवानिस्वत्रस्यमानस्यतियागविगात्कन्नावः॥१०८ तदेति॥ कूलपांतविश्रांतनलसंबंधितरंगमप्रस्य
पुकदोद्गतपतिविंबमेवक्षिनयनादागम्नरंगलक्षणया। अत्रुताकिन्स्नाम्प्रवातियानिताकनानितिष्ठलंवलउद्देः। अवद्धापरस्पव्ययनिवत्रातिम्ब
प्रतिविंबेनवद्युतरंगवशाद्वचलमिवप्रतिमातातिनवनाडितवेनचलत्वसुत्प्रेक्षागर्न्नेनलाध्यानामुखैः। अवदःमाम्पद्योत्पाता। केचित्तबलहद्यावयंत्पाद्यवामव
पदंमवातिवन्ना विनिव्यादक्कनतत्तुगौरवाऽपेक्ष्यं। उपलक्षणवानव्रतनाया। उत्प्रेक्षानुप्रासौ। अत्रापस्नानानाकाशस्परः॥१०९ मितेति॥ ४
उमरवापाम। कतमध्यगोत्रानां। अन्नोत्पलानांपमक्षस्यमनिनादंधकारस्पहतरात्रासकलंकव्यावदलंसाऽव्विभूतंवावंइहेक्ष्यारयत्नवक्षनिशाय
नयस्त्रडागोबना। अपकुष्णपमायनकावुपास्या। अपामलिनेतितन्करोति। निण्यतान्निष्ठा। उदरश्रियामितिनाषितउपमकवास्फवता॥११० रवेति॥ कमलि

॥नैषधटीका॥
॥२८

नीगुल्मस्य स्तम्भमिषात्कमलिनीगुल्मस्तम्भदेहेनेव श्रीकण्ठेनयोनुगतः॥ श्रीकण्ठो हिमस्तुदेशेनेतौ। कदंबपदयोर्गम्यमानस्तंभच्छिन्निर्णितिज्ञातावेकवचनं॥
चक्रवाकजातोरयस्यांग चक्रं तत्सदृशस्तनयुगं नाजावा उत्पलमेनादि मोदकयुक्तेनवालक्ष्मीयुक्तेनवभ्रमरस्य भृंगस्याहितेनतद्वल्लभेनच बाणस्य भृंगस्य
हितेनवा। शोभाहितकल्पानिर्गुणलामेव शृंगरूपं निःस्तम्भनं यस्य मृणालिवाराशाहितः सएवरुद्रः शाया स्थानं यस्य निवा मृणालामेवाराशाहितिरितिकश्चित्
श्रेयाय्यनुसृतं इतिकेचित्। श्लेषोपमापक्षतया॥ कोकश्चक्रश्चक्रवाकारथांगाह्वयनामकः॥ सलिलं कमलं जलमित्यमरः॥ रथांगाह्वाजितिश्रोणि
गा कमलानुषंगिणीत्यतइति। स्त्रोमस्रारवानतिराजाहः सरबाति हेत्वा॥१११ तरंगिणीति॥ मैथ्या स्रविनीकृतंगयेविनी श्यामा प्रियाः स्त्रप्राणेस्त्रयश्चतु
रंगमालाएवतरंगिणीनंदी हिन्निरामासा अप्पस्त्रस्तपकेः इवत्तद्भूतेराकान्त्यलहृदं बृकालिः कृताया धृतविद्रुमांकरस्यहृदत्या। यद्यपि समुद्रेच कथंचोन्नद्याः
प्रविशंति। विद्रुमांकुराश्चवर्द्धते। तथापिनद्यपेक्षयातरंगाणांविद्रुमांकुरापेक्षयाच कोकनदाकारकाणं मद्येबकजद्वास्त्वपिपक्षयाक्षिप्य
युज्यते। श्लेषस्त्रपकयमकानि। बिस्तरोबद्धवेति प्रत्वविनाशसु वचकायशि॥११२ मद्यायइति॥ विश्रुततरयस्यनेत्तोत्पलस्य सूदस्य नीलोत्पलस्रूद
स्मरवत्याजनोदकोनियमो श्चदविषयोद्दीप्तिमुक्तिरक्षितनलनयः शंकितः॥ तस्येकापक्षातिययाश्लेषस्यानि। एकारांतारणवेदयुक्ते च मुक्तिकेतिविधु
स्मृतमितिकेचित्॥११३ स्रलीनि॥ यस्मिन्नतभागेतरंगस्वबलनिष्कालितावितत शैवालवल्लीपरम्परा वडवानलावस्थानेनातिशयेनोत्थाडुर्ततस्मा
वाद्गुल्यं यस्यविक्षोपायाधूमस्तसमवधारयामासुधूर्ववंशा। वडवानलधूमसदृशस्थानात्यातस्थात्स्य समुद्रवाहूमवन्नावडवानलवह्रेन्द्रकामवे
त्यर्थः॥ प्ररोहस्वमधूमस्त्रनतामितिकविलासः। तत्वप्ररोहस्त्रामाधूमस्त्रमातामात्रावस्त्रनातामितिव्याख्येयमात्रात्वकायमकानुप्रासाः॥ वस्तु
तस्य ह्रादस्य वस्तुमप्रायिकवायोगविभागस्यामध्यात्रिः स्वयंवा उत्तरगत्वेत्यत्र मेतस्यबद्धालेपिपोकृतबद्धः॥११४ प्रकामेति॥ कंटकेर्युक्तात्मस्र
र्वपाप्यविकसितत्वात्सकामनतिशयेन सौगंधबाहुल्यं प्रकटयन्तीधत्तानिष्कुयानि विकस्वितानिश्रीसरोजिककमलानियनेवंविधाविया
शारीरं यस्याः सा। एवं विक्षायस्मात्समागान्द्रूताकमलिनीदिनेप्रस्वस्मइवाचरिता। तास्य पूर्वविधाः प्रकरुत्सदशंदेवंपायारामावितारवर्तिरवि
तृष्णयोदिवास्वर्गणधृतासुगच्यायाः प्रकाशमानायाः श्रियाः शोभायाःसृष्टं सत्त्वानंविरहशरीरं यस्याः सा। तादिवापलक्षितधृतामवंविधंशरी
रंयासिज्ञाइतिवा। दिवापलक्षिताधृतं स्फुटंश्रीसृष्टलसमुद्देलवियहायायांतासइतिवा। अथस्मासमुद्रदेवालम्बनाइत्यागमः। धृतःन्नतोविक
२८

सितकमलेष्वलीनां पङ्क्तिर्णायस्य यनामासक्तिर्ययितिकेचित्। वृक्षिरवाडपेक्षं। श्लेषोपमा। श्रादिव्यशतिदिव्यदिनात्यादिनाप्यः॥ स्त्रीयश यिनेति
कर्तृकारकामलोपदंशितिका उतिर्जगायामस्य इत्यादिनास्त्रोपः॥११५ यद्गिति॥ यद्गायोस्क पवादप्रतिफलितादेषाचाम्बुवालितामिमिश्चंचलस्त्री
रतस्रनिमिषोत्यस्यविद्यमानस्यपक्षारके पयाता मैनाकारवयपर्वतस्यपर्पक्षकौ सापक्षत्याहिमव्यवेविभ्यारयामासमैनाकइवहृष्टइत्यर्थः॥ उपमानु
प्रासौ॥११६ ययोधीति॥ श्रवांक्तिनवप्रकारेणसमुद्रलक्ष्मी (वीरतरंनक्रो) उत्पम्परसिंधुरतेनु चरिताः स्वक्रमकरध्वनोमानिलाषेस्तुवर्णमयथारा
धार्यकारक मतिकहंसासमापेगतांतविवयथानवीतिकपल्लवलमापवाविवरतस्वपल्लूपं स्रमनलोः क्तायाशा अवांक्ति प्रकारेणातिबलितस्यपल्लव
लवमनुवितनलानिमित्तलक्षातरापेक्षया श्रात्मस्यादियमुद्रवत्यप्रतिपादनाधिपल्लवलशः स्थायोजतिवातित्रं। विविधमृणालादित्रयंतमि
तिकेचित्। अस्यवत्स्त्रस्वात्समुद्रप्रायेविनाशिनात्यल्वलतत्यशरीरेविचरतंस्यपरमात्मानंकश्चिद्योगीपश्यति। रिसु उद्गोशक्तिस्म्याः कलबा
दम्रादशायद्दशो। शोनाशक्तिस्वरानादिसृजत्सागतेऽनेतिहिरण्मयत्वं। हिरण्मयः इत्येकदेशइतिस्मृतेः। विद्दरंतमितिक्वचित्पाठः। व्यतिरेक
यमास्त्रोक्तानुप्रासः। हिरण्यस्यविकारः इत्यर्थेमयट्। दांडिनायनादिसूत्रेण हिरण्मयःशब्दःसाधुः। अबोधीतिक्त्रिरिविषेकर्तृरमितिवा निष
धइतिप्रथमा॥११७ प्रियाद्विति॥ बालासुदंशात्सुमदनाज्जितमनुरागदृढोकरं वेष्टाभिषेणद्विपत्रयुक्तंधारयंतेःसुरतसमयेप्रियचरणद्वयस्याविनि
पातपल्लवयुक्तं वानुरागदृढोकरंश्लेषयंतः। इस्मावोधीतिज्ञवर्णसंज्ञानितकाबालासुस्त्यानुरागाःशोदासुवजतेइत्यर्थः॥ पत्रद्वययस्यांयवयुद्ध
स्यानेकांगुलीयोगाचरणद्वयस्यपल्लवस्यासौराजहंस्यचरणंचलोहितं। रागयुक्तं। लोहितदृढोकरं द्विपत्रितपल्लविनंचविश्रुतमितिकेचित्
दुर्यजित्वाज्ञात्यादरणीयोस्त्रपकापक्षातिययास्यैस्याति। द्विपत्रपल्लवश्चास्यात्तारकादिदर्शनादितिवातत्करोतीतिण्यंतात्स्यानिष्ठेतिकेचित्। पल्लवि
तमित्यत्र च मत्तुवतात्पिवाएवक्षाविश्रुतमितिनास्याप्तश्रितिसमानावः॥११८ मद्दीति॥ यत्रसोमोज्ञोमीकिरणदलंतविकलोपितपङ्क्तिस्तु
स्तर्यमात्रमवलोक्यईषत्कोत्तकाकांतानपररणोः स्नतायातानियमेनसर्वदाःसाहृंसमानाविनोदपायिनं। यमकानुप्रासौ॥११९ विरहिप्रेपिकोत
किहायाभिधानेनविप्रलम्भविच्छेदप्रसंगेकविरथैतिरस्याप्रमादास्येस्यहितबलदर्शनिमलयवातःसकहैतनिन्दाविलक्षनरश्मीकाकायाम
तस्यकस्मभर्तिनाथेवाःप्रतिरस्यायमाह॥ अवइयेति॥ नियमेनप्रवितव्येतेषुच्छासास्त्रादिभिर्विषयेःबाध्यमानस्यरात्र्यवावायेनम

गेणागच्छतीति तेन मार्गेणागतई पराधीनस्वरूपेण विधिस्वरूपाधीनेन नलो कस्मात्कारणेन सविधिस्थेशुधिस्पृहानुगम्यते। यथा दिशा प्रतिबंधाद्वातमं
डलीधावतितथैवातिनिःश्वासश्वासपरतंत्रेणेष्टेणेनयथास्वातुगम्यते। तथैव सर्वः॥ अथवरूपं भाविनमिपरिणयनानुकूलो विधिप्रेरितेदंस्येकौतुकं
कुत्कमितिभावः॥ विधिप्रेरितत्वादेव नलस्वीकृतस्वीयस्वदृणस्वर्णभावनवहारानलास्यापकाराद्यैर्नस्य श्रिधानात् अपिशुद्धिस्वर्णनिदशा विनि
भावः॥ विधिप्रेरितत्वादेवयद्यप्यानताकारणान नज्ञानस्तथापि विधिवशादेव भावित्वापिसुरवंतत्करणंस्येश्वाहंज्ञातेमिति भावः॥ एतेनेतिकवि
भावः॥ उपमायमकानुप्रासास्वाधंतिरन्यासाः॥ स्रवरूपस्येत्यधिनिमसूरवपस्मकादिवात्समासः॥ लुपेदवरूपमस्तिमालोप॥१२० अथेति॥ अथा
नंतरं मिर्यरिणश्रीज्ञातमंत्रपरुद्धेण शिरः समास्थाय एकस्थरणायस्यां स्थितौ तामगीकृत्य तस्मिन्नयमायसुरतरवदालयाः सरःस्थपीपक्षणस्यदंस्या
निर्दोषकोपलक्षिताऽनिरियं अनुप्रासस्यश्राएकपादिकामितिबकुज्ञी दोकस्यपद्या दिग्धेकपदाद्वांद्वयपापागत्साप्रदुर्हताललोपेपापस्यन्तरस्यामिति
डीपिनवात्यदारोएकपदामितिभाषोः कर्मधारयादस्यापाद्विनरक्ष्यादेशोयमवृत्तीयश्रुउपप्लवलमितिप्रामोप्यप्येष्वयीभावः॥१२१ मनालेति॥
एकचरणावस्थानात्मालस्य हितंनत्ता ननजितशेोस्मतएवपद्धेणशिरः पिधानात्जाह्ननमप्येवंविधं कां वनस्यविकारस्य सौवर्णकमलमेता कौचर
एस्यारस्कत्वात्प्रवालदंडमेतितं पातर्वर्षकाचनवामरंकिमितिस्मनलस्यकिंनवाम्। कमलस्यनालं भवति। वामरंस्यदंडोनवति। उत्प्रेक्षानुप्रासौ। कांच
नमितिविकारः सुवर्णादेहेष्टप्राजतादिवात्। अश्रुवैतिबुध्यतेर्लुडिउपस्थयोरितिधावादेशो रूपम्॥१२२ इतेति॥ तनोनंतरमश्चांकृनोपारणस्य
नलस्यापारस्थितिकेधारयमाणौ वराणौ सोपश्चातानायाः प्रक्रतयावनियोः कानननसलिलयार्योंकृमेपश्चादिस्माकमलस्थ सदस्यायामयित।
कामितदुस्मात्तादेकिसुतदाभाष्टा स्मृतुहयोः। नियोक्तुकामस्त्पाननसंग्राममात्रमभिषीयते। नञबाजासुरंयेनप्रकारेण काननसलिलयोः प्र
वालविद्रुमैः पल्लवैश्चमत्स्युपुष्पन्नवनस्पत्यादे। तथानेनप्रकारेणांबुजैः स्मरहस्तस्पत्तादेकिंचिनितघाशत्प्युपमार्थं केचिद्यावदेता। तत्त्वदोषव
द्वाउपेतंपापद्योः पल्लवरक्तांग्यलतुल्यवत्तुपिशायोक्तुकामस्य बहुवल्सानिवतिउत्प्रेक्षानुप्रासौ। वनेसलिलकाननेस्मरः। उपानदावितिमत्रन
दिहनीमादिनादीर्घः। रजतुरित्यत्रफणां चस्प्रमानां मित्येचास्प्रासलोपः॥१२३ विधायेति॥ पक्षधारणकपटेन उभुजमेवंविधानामेवएवत्रिविक
मांतुकारिणीस्त्रिक्ष्याद्वेषोडुयनत्रियानिः शाश्वेनचरणेनपदांगमनेनवाद्यामस्तसामीप्यार्थं राजानं पक्षिणं स्वयामेवपाणिनाध्यारयत् श्री

त्रिविक्रमोपिबलिध्वंसनकपटनवामनावतरणंवंधिनामूर्त्रिस्थित्वा आकाशगामिवान्मौनिनावरणेनांध्रिणागमनेनवाप्रापस्थयमाम
पाः स्वर्गस्थमोताप्याक्रांदिनापमम॥ नलपक्षवलिनांध्रिनायकडभस्मादनुकारिणीमितिकेचित्। तद्गौरवाभावादुपेक्ष्यम्। पक्षिधारणजाति
स्थेषोपमोवामनामितिमेवां धातोडिदश्शोरादिवात्तडंशः॥१२४ नदनमिति॥ सदंस्यमैनलेनधृतमात्मानंज्ञात्वात्याश्रुनः तुनकृहुयनायप
यनेचक्रे। अनंतरं दानेनाहं मेनरंगुयनेमतप्रत्याशांनागतः सहकेवलं शंकुर्नलस्यकरोदंदंशा। पाक्षज्ञानिरनुप्रासश्चा। प्रायस्य दितिय प्रपयनेः
स्यमास्यो नुपसर्गादितिरूपं नोनिषेधस्य डिग्। यद्वालुडिउपादिषादड। नादविविस्मिन्नामितिकेचित्॥१२५ अयंमिति॥ सजातीयधारणा
न्यसमर्थितस्वरूपभुलतस्वेवंविधं यत्काले केन व्याप्तमतएव द्विपक्षिपक्षेवानेतोऽतोदकवेनसकं पुनः प्राप्योत्पतनादनुपश्चात्सकं पता
प्राप्यतरंगं च वालिः कमलैरवरुस्नैनलेपतगधारणान्यषेधदिवः अन्योपिजिघांसुः केनचिद्रुक्तं तितवेनदयालुत्वेनाप्यच वालिः कमलतुल्यो
दस्ति वार्यते। इयमपिपक्षिजातिः। सोत्प्रेक्षानुप्रासस्समासोक्तिः भृङ्गस्य। अनुकंपेत्यत्रनमिकंपीतिरः। स्मरस्यः पतगस्यस्यानी स्थितनयावार
णाधानामाश्रितःस्मृपादानसंतयाश्रम। वास्यतगयस्तनितिक्षितायां नत्त्वेनकेचिद्यावदेते। तत्त्वमस्यमूतस्याश्वमजानानां आरव्यानमित्यपेक्षम्
अयंहितस्यार्थः इतितत्राशोकानुपिहरश्चितरस्तिक्रियाशाश्रोप्रहृते। नाभिप्रेतपर्याये। तस्मात्द्वियदृणेयवानामात्मायदेगवोचपरकीयत्वे प्रवा
स्याद्धउविपर्यायात्सवल्लभस्तेदनिपेतंयद्धवाप्यायागावः परकायान्यवाहृमाद्यस्मिन्तिमान्नवरः। यवावारयितुरेशोस्मितावार्यमाणानंगवामी
स्मिताः। नमावृविशेषः। कृतकर्तुरीप्सितमशीः। इहतादिनस्मादुमाणवकं वारयति। रूपादेशंवारयतीति। नह्यभिरूपोवारयितुवार्यमाणस्य
चाभिप्रेतो। क्रियाशाश्चस्माउत्तरणेवार्यमाणस्यमाणवकादेगमनक्रियया रूपादेराप्यमानस्याप्तिभ्यति। अंबध्यापस्यगमितगंतव्यंजिगमिष
त्यन्यथा कश्चिदयितस्यस्पहतिनेस्यात्। तथात्रापिवार्यमाणस्यनलस्यहस्तादिक्रियया पतगस्याप्यमानवाकृतसेवापादनमस्ति। तथा च कालि
दासः। निवारयंतीमदनोदुनिवनादि॥१२६ पतत्रीति॥ शुद्धदेशेणतेनपक्षिणारदितंचनवतदल्पस्वरूपस्मात्स्यगहंत्यागः श्रियःश्रोत्राया शाश्वत्
लेनलस्याश्वयलकमलतुल्याचरणमंजीरतुल्यासंस्यमंडलीतारक्कृतिस्म। तस्यपातुरुभारतुल्यस्याकूजितस्यमंजीररणितस्याम्यायद्वाकूजित
नेवतस्याप्यस्वरतुल्यतेयथा स्वविपदेनपियेणहानेनेमाकाणंस्याश्चर्गनायाश्चरणरूपरोकृतमतइतिभावः॥ अर्थात्मा इतिवर्तमानेपस्मायनश्रि

॥नैषधटी॰॥ यच्चरितं वस्यागमनं स्मृतिं तं उपमानुप्रासौ॥ कलहंसस्तु कादंबे राजहंसे सरोपान्समइति विश्वः॥ ११७ नवाम्बेति॥ भूमिं स्वच्छाकाशमाश्रिताः पा॥
॥३० क्षिणो विराजे सैनलमितिशः बालिक्रिनवकारणकोशातिस्माल्लुखेल्वे॥ आगतिहीनकर्दकस्याममभित्रणस्थगागाशानिलाम्यइतिमूचेरपानिलो
म्यपरस्फद्वाहरणेगत्राइम्यामर्षद्विने इष्टिश्चातायस्याउज्ज्वितमयदिईहशोनिरपराधप्राणिधारणलक्षणमधर्मकिंवाणिस्सुपा॥ लयितास्पेयंहद्धी
बयमद्दनिजवतीतिनिंदेतिस्मास्त्यनरणवाश्रयामानउबजक्षमरत्नादिहर्षविस्तुधाउहम्यामिकवादित्यर्थः॥ अत्रइर्दविसुधापदोपादा
नाउत्तरार्द्धेतिच्चष्टेनपरामर्शाश्युक्तानउक्तिनिपादनस्ववद्विवाइदमातयापियम्राकर्षचिराकार्यचेदमाश्रित्यपरिहारः कार्यः॥ अन्येनापिय
त्रस्योराज्यनविद्यानस्मदेशाःपरित्यज्यतेत्युंकयमित्विक्रयमिश्राः॥ स्वादइतिव्याख्यानंक्लिष्टत्वादुपेक्ष्यं॥ उत्प्रेक्षा आरविरित्यत्र॥ कृदोरपो
निस्मुपगम्भिवइतिबाधकेघत्रिनाप्तेपिविभाषाडिंश्योरुकृत्वारित्याडिंघजोविकल्पविधानात्साधुःश॥ ११८ नजानेति॥ अथानंत
रमियंपक्षिणः सुवर्णपिच्छात्मानतयौदर्यतानक्लापिहष्टेतिवारंश्लुवन्नयंनराधिपोद्बलेरूणंपंजरंपक्षिबंधनयंत्रंमृड्ज्यत्वेविधिनतेनमा
मस्योकमात्सेनहृदयंगमेनवाऽगादि॥ अथ च बाल्यात्मनमात्रयं आवर्लीप्रछत्सेमात स्नेदयताश्चर्यकारिणीभवति॥ पंजरपादनकरस्फ
रस्याद्योचित्यंतेनवपीडनस्या भावः स्यात्॥ अनुप्रासः॥ ११९ धिगिति॥ सुवर्णपिञ्छत्वस्य मम सुवर्णपिञ्छत्वान्नाममपक्षावीक्षायसार्व
चलेचंदेतःकरणंमियमस्तु॥ सुवर्णाभिलाषेणैव हि त्वयाधृता सुवर्णाभिलाषेणैवमांस्तोषीत्यर्थः॥ हिमकणेषुरुदकनिधानस्य सस्यमुद्रस्याय स
क्तियस्मादुदकरहितं भवतितथाऽमीषांपक्षिः सकलपक्षइंहिमतोभवतः क्रियाल्लक्ष्मीसमुदायाभावदपितनात्पापोत्यर्थः॥ ययादकरस्यार्थ
मुद्रेण हिमकणानामिलप्यते तथा पंत हिमताध्यामत्पक्षस्य सुवर्णनामिलषणीयमितिभावः॥ यथा हिमकणैः सस्मुद्रस्यनलिनादयःकि
यानपिनभवति॥ किं उविनश्यत्येवतानि॥ तथापरकीयद्रव्याभिलाषणक्रियत्वलक्ष्मीसमुदायात्भवेदपितविपदेवभवतीतिभावः॥ उपमानुप्रासौ
कपलंस्पलिलेताब्जेजलजेकमलाश्रावरास्त्रियोरितिविश्वः॥ धिग्योगे एनद्इतिद्वितीया॥ १२० नकेवलेति॥ साधोस्तवावलोकनादिश्चार्ये
पाणीतराश्रायस्यैविविधस्यामस्यधीनेउहिंसामावं भवति॥ किंत्वधिकमत्यावनिमित्तंविश्वास्यघातोधर्मलिकृत्यपंथे मर्वादिहित्वैरिणाम
पिविश्वसितानांमारणंविशिंप्तोक्तस्यविनाशेणनिंदते॥ विश्वास्यघातकस्यगुणपायश्चित्त प्रतिपादनात्॥ यस्तुनियमे नमारणीयस्तस्यापिवि ३०

श्वसितस्यमारणंनिंदितं॥ किं उत निरपराधस्य विश्वसितस्य मादृशस्येतिभावः॥ अनुप्रासः श्वमापणेतिवर्णमित्यमरः॥ १२१ पदइति॥ स्था
नेस्थानेयथास्मउस्मदीयः शराविद्धं तेएषमारणानुरागस्तेउनपरिह्रियतेपरिह्वत्तिर्निभवतुपिवेवं भविंयुक्त॥ नह्यतिइतिविकाकाश्च॥ एषाहिंसास्य
द्युवयानपरिह्रियते परिह्वत्तिर्निक्रियते॥ धपितेत्यर्थपरिह्वत्तीकर्तव्यइतिवा॥ स्थानेस्थानेरणोक्तराजराः क्षेतिपरमेष्ठहिंसारस्तोनातिउनश्रेष्ठस्य
तस्महत्वोअवयाइत्यतइतिशिरस्थलमेनाश्रुक्तवादधर्मधिन्यतइतिवा॥ स्थानेस्थानेरणोक्तराजरायतो विद्यांतेततोनत्रेषाहिंसास्यस्तुयापरिह्वत्तीक्रि
यते॥ तेषांस्तत्तमवाधात्याति किंविदपिकर्तुंनराजकोपीतिभावइतिवा॥ स्थानेस्थानेएवंविधाःश्रानअत्यपितसंत्येव॥ एषाहिंसारस्य निकुपरिह्वत्तीनि
विभुत्तोनत्वस्मान्नित्यर्थः इतिवा॥ स्थानेस्थानेस्सूरारणउस्मदीयानाविद्यांततत्तत्रेषषहिंसास्य परिह्वणनिभवतिनक्रियतेवात्वयातत्वास्मा
परिह्वणीक्रियतइत्यर्थ इतिवा॥ ईदृशंविश्वासेहननलक्षणंकुत्सितंतेपौरुषं धिक निंद्यस्तेपराक्रमइत्यर्थः॥ याः कृपणेदीनेतएवकरुणास्यादप
क्षिणिमयिवर्ततिअतिशयितनिंदाप्रतिपादनायैवनधिकपदं॥ कोपघिक्कांविक्रमपितिकश्चित्॥ वक्रोक्त्यनुप्रासौ॥ पादपाइतिवा आर्योहिंस्त्री
दृश्वोविल्पस्याकस्योरिपनिश्चयंतइतिक्षुपंकमस्योलियकापि॥ १२२ फलेनेति॥ वारिलक्षणायां भुवि जलस्थाने रोहंतितेषां कमलानां फलेन
पद्माक्षलक्षणेनमूलेन मृणालेनचामिषंभिनायनस्तुरांवहिततियोद्दश्यति॥ रूपेरिवयस्यमम जीवनानितस्मिन्नपिनिस्पृहेनिरपराधेपिमय्यपेह
शाम्भिक्कारिणवयात्रबाधाघीकथंनक्रुपस्यतेनिःस्पृहे मुनौ दंडधारिणधर्मविरोधि हिंसात्वयिरिश्रियोक्तस्यपाते॥ वारिरुहांस्वदहांवेतिकेचिताउ
पमानुप्रासौ॥ अथनिंवप्रजायावहृणीयावहृणार्थकाइत्यमरः॥ कंडदिवुद्दणौडितिपाठांतरं इवात्यड॥ १२३ इताति॥ इत्यनेनप्रकारेणइह
शः इवकारतादाशरस्परपिवाक्यायिर्वाणिस्वराज्ञानमाश्चर्यविलक्षरूपाभ्रदितंनिमयिस्मैस्वःस्पेपाक्षीनलस्यहृदयेविषयेकरुणरसंअन
दीवनवोऽनिवाचकारा करुणावाचस्ममाकर्णयदित्यर्थः॥ पक्षिणमनुष्यवाक्याद्भिद्दंसुनिंदयापलजवादानोकेपिस्यम पक्षिसुवे स्यनजोऽति॥
धीभवति॥ रूपकानुप्रासौ॥ आत्मनस्वरितेस्परज्ञातात्पर्यस्यजायातान्नपत्रपातिमहतीमविलस्वइतिस्मृतइतिहेतुः॥ विरवयेतिल्यापिलक्षुद्भ्रो
दिनिणस्याद्धा॥ वाक्यायेरित्यत्रनित्यहारुतिनिस्यस्हणाद्काचामयट्॥ प्रविवित्र्यादोबज्ञविनियमइतिरूपाज्ञाप्रायनङ्गनिपातः॥ करुणेए
तिप्र॥ १२४ मदेति॥ वाह्यकपोतिताऽत्रमस्तोऽग्नी विकाकर्तृमिस्रमर्पितिहित्वांतरणतस्याजीविकाकारिष्यतेतदपिनिर्मातवत्तियताऽस्मैवेको

॥नैषधटीका
॥३२

उत्त्रोयस्याः ॥ एवंविधमाता ॥ वरटा इंद्या नवप्रसूतिरतः स्नुतो जीविकां कष्टमित्यसमवगिरत्यंतरेण ग्रंसं भावितवती विकायतस्य पक्षिणीपति
व्रता ऽ घवदीना तयोर्मंहि पत्न्योरप्यसमक्षरणो ऽ न गतिर्जीवनोपायस्त्वं मां पीडयसि धिक् त्वां करुणा नाद्यापि त्वयैवं विधिपीडने हिंसापापमु
देति ॥ एवंविधं मां पीडयत्त्वेषनलस्त्वां करुणा न रुणद्धि । तवकृपां नोत्पादयतीति केचित् । करुणोक्तिः ॥ अनुप्रासः ॥ इंसस्याप्यपि द्विराटसमरः ॥ ग
तिमर्गिद्विशायोः शज्ञाने यात्रास्य पाययोरिति निघंटुः ॥ अद्वैयन्निति जितश्चोरादिकाद् दर्यते ॥ संबोधनस्ये तिशना आत्मने पद्येवेति केचित्तदागण
स्ततप्रनित्यमिति त्रिष्टदनिमर्द्दस्य दत्तं अवन्निति मितस्त्वकावा परिहारः ॥ १३५ मुहूर्तेति ॥ मुमसयस्वायः पक्षिणो गलद्वाष्पोदया सखादबालव
॥ क्षण मात्रमीहगेव संसारस्थितिरिति संसारनिंदया निर्दृत्तिं दुःखविस्मरणं याप्यंति । परं केवलं मातः ॥ भवशोकसमुद्रइर्यायेव तरीत्वमशक्यः ॥ म
मसस्रवा मा विक्षणमात्रं दुःखंतवत्वयावज्जीवमिति भावः ॥ नवास्य स्थस्य निंदयतीति केचित् । यमकानुप्रासौ ॥ मुहूर्तमात्रमिति कालाध्वनोरिति
द्वितीया ॥ दयासस्वाशनिराजादसस्वा तिस्त्री ॥ डन्तत इति बहुव्रीहौ कतिषष्ठी निषेधात्रायतितृतीया ॥ १३६ मदर्थेति ॥ मद्यमिममदर्थीय
संदेशं मृणालेनतायां विधाय प्रियरोमं दूसनमेवागमिदं मस्तियं बुद्धौ सेवं रूपं संदेशं आज्ञाहृणाले कृतायामधरः प्रियः कियद्दूरे पथिवर्तते इ
ति व्योक्ते सत्यः पानंतरं सदवतिपक्षिणोऽ न्दतो विलोकयंसामेपि प्रियस्य समेयः को ह्यप्रवितानजानेति तरामनिवारियोऽ नवितेति भावः ॥ कियद्दूरं
यस्यास्त्रो कियद्दूरमति प्रियविशेषणं वा ॥ इत्यत्र उपंथाः स्युपदार्थः ॥ संदेशसंबंधिनिया निमृणालानिमदर्थया निस्त्रं संदेशमृणाला निमयास्य दे
शे प्रेषितया निमृणाला नितेमधिरोत्तो रखा अल्पास्यदइतिवा ॥ अनुप्रासः ॥ मदर्थं इत्यत्रार्थेन नित्यसमासः इति स्त्रमासः ॥ १३७ कथमिति ॥ देवस्त
नृपिया शीतस्पृष्टक्रयोर्निमध्ये रेवं विधा हावकरकमलान्मयि विधाय त्वं प्रियया मद्वियोग प्रापस्यसीति ललाटस्थ स्थानिकविनाक्षराणि
यस्यामवं विक्षालिपिः कथं निगिता ॥ अपित्वसुकामतर्दिष्टसर्व्व ॥ पंकजशब्दः शीतस्पृष्टकृत्रंद्यातनार्थः ॥ यातृतिशीतलास्पृष्ट्वा तिशीतलं ग्रहृत्र
निमालिवं स्नसावस्त स्यदाहकत्वि नयोस्त्यादकत्वं विरुद्धमिति भावः ॥ कारणविरुद्धकपना द्विषमालंकारः ॥ अनुप्रासस्थललाटंतपत्य
वाऽ सूर्यललाटयोरिति रिवल्लः ॥ अस्त्विषद्यंतस्येति मुम् ॥ १३८ अयीति ॥ अयि प्रियस्य वर्गैदं स्वेवक्षपदाहस्रदशामिमं मम हतांते मरणस्
पावार्तिरुकावं स्थावतः ॥ शोकवशाद्विवलनयनेः ऽ द्याः दिशां दशासं स्याकान्यपिमुखान्यः ॥ संशयं निश्चितामवरिक्तानि विलोकयिष्यसि वत ॥ ३२

खेदे मां विना स्वदेशं स्यमिव इत्यस्त्रातिभावः ॥ अयि इतिस्त्राविशोकस्य त्वकमा मंत्रणं अपानि पावहत्या धिपि ये सर्वे केचिद्वाराह्रते ॥ इंद्रियावीय
नवनूनोर्य त्रस्यणात्ऽ द्विर्ध्दि कर्मकी गौणकर्मः ॥ स्वसाययनास्त्रिद्दितचास्वधमा ॥ १३९ सम इति ॥ सुंदरिममेव उः खेन स्फुरितहृदयया त्वयाय द्दिवि
पद्यात शियतो तद्दिसाखेदे ॥ अस्मद् हंदैवेन हतापि इनमा रितियनः स्फुटं निश्चितं ते इत्यत्तिनायनाल्पीयां स्वाबालकास्ता तावद्या मां विना वृषो
पितेषां जीवनं संभाव्यते । तदापि मरणेपि मस्त्रियस्ततीति पिष्टपेषणमिवदितमस्तुतमिति भावः ॥ एकाशाकेनेति केचित्तदंति । अस्मि नशद्दोः ऽ स्मार्थव्य
यो ॥ वामश्रीवत्यात्यादिकथा त्रसंबंधवाप्रस्पद्या ॥ १४० तवेति ॥ हादेति खेदे बहुमानारधैर्थिरकालेन लब्धानामपि स्वत्त्वाहक्संख्या कोम
नारथैष्टिरेणलब्धा अपि बालत्वादपकाशितनेत्रा स्तमम शिशव स्त्वापि विरहात्तस्त्या डिता सत्त्वप्रसिद्ध स्त्रकते षुनाटतातद्कद्गुविमास
एनगताः विनष्टछायाः ॥ अक्रुएवार्थः स्वोपस्कारं दर्शितः ॥ यमकानुप्रासौ ॥ १४१ सुता इति ॥ उत्तमां जननीं च विना सुताः शिशुपक्षिस्युक्तश
श्च विशेषेक्षिरायक मां कायेस्त्रक्षणी ययाविश्व कंपतिमुखानि कं पाणि विधाय गोष्ठी कवरिष्यथः पितनकमपि चाति । अत्रायाः सुतचातः ॥ शिशुप
क्षिणा मियं जाति ॥ परंकधासु शिष्यध्वं कथा ॥ शाखा नविष्यध्येत्यस्म स्मृहिं चाकरुणाव्रताः ज्वलितस्याऽस्यबाष्पस्य सेवनात् जागरितः शोकवशाद्बं
डोक्तिः ॥ करुणारसपोषिका कमाक्त्रयकं लक्ष्मीत्सव मुखानि कंपाणि विधाय गोष्ठीविषय वत्रानविष्यथ । पक्षिणो हि प्रावादिकमाक्षय
गोष्ठीं कर्वति । पितरं मातरं च विनायुष्मा त्वक्तमपिकाः शिशुस्यैदित्यर्थः इति वाक्यं पत्त्वदकसुहिदेषेतिकेचित् कमात्यकं लक्षा स्तत्पवकं पा
णिमुखानि कं आकथासु शिष्यध्वं ॥ कथा ॥ शाखा नविष्यथ ॥ किलयोद्रियते सकमप्याकयति कथो हि शेनमुखं च कं पंकरोतीति केचित् ॥ शिष्यध्व
मिति कर्म्मकर्त्तरि यक्प्राप्तकाले लोटः ॥ तद्वत् ॥ एवंकथासु शिष्यध्वं इत्यत्र स्वाधिष्ठितयत्र ॥ १४२ इत्थमिति ॥ यदर्थं हितो मितद्रु पंहस्य सखेतः परे यव
बंगाह्वत्य केबे राजवल्लिपकारणविलापं कुर्वतम मुंहंसं दृष्ट्वा पतिर्दीनेषु दयालुत्वेनोऽ त्पन्नताय दर्थं हितो मीत्वा दिनाधिगस्थ हस्तेत्यादि परि
हृतं ॥ मिहरिस्तीसालुरित्यालुः ॥ दोषकत्तृत्वम् ॥ १४३ आनंदेति ॥ चक्राकारभ्रमणव्याजिननीराजनांकवतीं स्त्रीयबंधूनांप्राकृतश्व
रणप्रमयो शाकिनवतिः स्मारितबाष्पवाहाम्बुमुक्तिप्रमायः आनंदजनितबाष्परत्वागम्यमानमार्गाशिक्षो हंसं धत्ते तेस्य कृद्धुमुक्तैजः स्तु
रिति भावः ॥ बधसुबंपर्द्धिलं वेष्टयिद्वापक्षिणो व्रमंतिस्य वेति द्विनिपद्भिः ज्ञाति ॥ अन्यस्यापि कारागारादि निबद्धस्य मुक्तस्यानंदाश्रयादि ते

बांधवैमी॥ सम्मा क्रियत इति सप्तमाम्भो क्तिरनुप्रासश्च॥ वंक्रमणमिति क्रमेयति कौक्लिप्रेयडं॰ ताज्जावेल्फट् वलयाकारा पिंगतिके
वायडों विवेतिव कारादन्यत्रापियडोलुकस्सर्वस्यप्रमा॥ श्लोके घानंदपदयोगादानंदांकमिदं काव्यं ज्ञेयम्॥ वयंतनिलकाक्षते॥१४४॥
श्रीहर्षमिति॥ श्रेष्ठकविमंडलात् मुकुटस्य मणीभूतहीरः श्रीहीरः प्रशस्तो हीरनामा कविमामल्लदेवी च जितेंद्रियं प्रसूते स्म यं श्रीहर्षनामा
नं सुतं सुषुवे तस्य श्रीहर्षस्य चिंतामणिमंत्रानुध्यानफले शृंगाररचनाविशेषेण रमणीये शृंगाररसप्रधाने नैषधीयचरित्रे यात्रे वं वि
धे प्रसादाकाव्ये यमादिः सर्गः समाप्तः॥ चिंतामणिमंत्रचिंतनप्राप्तमद्यादि विविधं काव्यं कृतमिति भावः॥ रूपकानुप्रासौ॥ शार्दूलविक्रीडितं म
हाकाव्यं बाह्यसर्गबंधादिलक्षणायोगात्तथाहि॥ प्रथमश्लोके वस्तुनिर्देशः कृतः॥ सर्गबंधोपि विहितः प्रथमसर्गेऽपि कुरद्धरित्यादिना
ग्रामवर्णनं फलानि पुष्पाणीत्यादिनोद्यानवर्णनं सूचितं॥ सर्वर्तुघानवन इति नेनवनऋतुवर्णनं सूचितं॥ अथ स्वमादायेत्यादिना॥ द्वि
तिनिसूचनं॥ द्वितीये सर्गे नगरवर्णनं इत उद्यापणं च कथितं॥ षष्ठप्रथमवस्तुष्विन्वसपर्ययेऽपि विप्रलंभवर्णनं॥ षोडशे विवाहः॥ अष्टादशे नेकवर्णन
णीत्यादिना शैलवर्णनं सूचितं॥ मधुपानरतोत्सववर्णनं च कृतं॥ एकोनविंशे सूर्योदयवर्णनं॥ विंशे वनकेलिः स्मराद्वैद्वदलमित्यनेन वनक्री
डा सूचिता॥ एकविंशे देवतास्तुति॥ द्वाविंशे चंद्रोदयवर्णनं॥ नायकोदयस्तु प्रथमश्लोकेनाप्युक्तः॥ लिलक्रीडाद्यवर्णनेपि प्रसमसद्धा काव्यत्वं
॥ सूनमप्यत्र त्येः केचिद् इसे॥ काव्यं न दुष्यतीत्यलंकवाच्ये नैषधसंबंधि नैषधीयं हृद्य॥१५५ इति श्रीशेषरामचंद्रविरचितायां नैषधचरितना
वनहोतनिकायां प्रवानिबद्यकरणा प्रथमः सर्गः संपूर्णः॥१॥ ॐ नमः परमात्मने॥ अथ संस्मृत्य वन्दे मीप्रत्यवयववर्णनार्थं द्वितीयं सर्गमा
रभते॥ अधिगत्येति॥ अथ स जातीयपक्षि द्रुषानिंतरं तस्मात्संक्षेप प्रश्नत् स्त्रीपूर्तेः सकाशात् अन्यो वननं प्राप्य यो वाचामप्यविषयः सतो लोका
त रं रूप का अद्रूपालेन॥ अथ वकश्चिद्ब्राह्मणो जगति भुवने अधीश्वरात् प्रभोर्जगत्या त्रैलोक्यस्येश्वराद्वा कृष्णात् मार्गात् विष्णोः सकाशा
त्र संसारात् मुक्तिं संसारादिमोचकं ज्ञानं प्राप्य यतो वाचो निवर्तंत इत्यादिश्रुत्या वाचामगोचरो पि शाब्दं मनसोप्यगोचरं ब्रह्मानंदं ब्रह्मस्व
रूपं विंदति॥ तिजा सहसात्कृत वोधनिः॥ आनंदं ब्रह्मणो रूपमिति श्रुतिः॥ सकलदुःखोच्छेदरस्य अरं नित्यनिरतिशयानंदप्राप्तिश्च मुक्तिरिति वेदां २२
तसिद्धांतानुयायेन मुक्तिं संसारिकदुःखोच्छेदं प्राप्यानंदमविंदत् तत्फलं॥ तद्वत् स कुक्कोरवानंदवान्मुक्तिं प्राप्यानंदमविंदत् स्वर्गगतिः परिष्कृता॥